

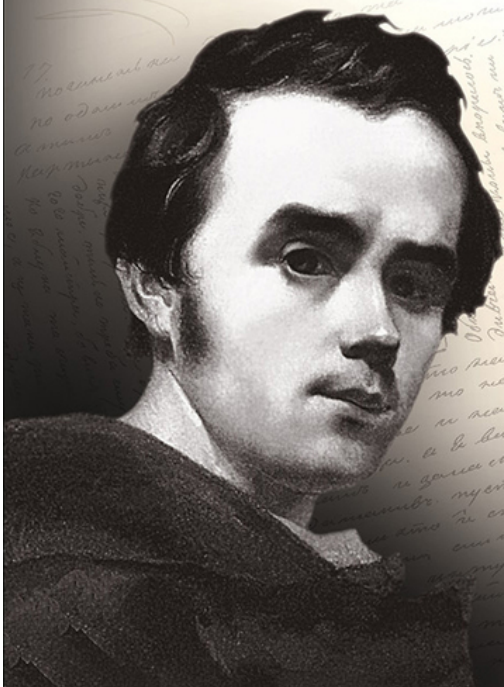
Р. Симоненко, В. Берестенко

Тарас ШЕВЧЕНКО

та його доба

ТОМ

I

Віктор Анатолійович Берестенко
Рем Георгійович Симоненко
Тарас Шевченко
та його доба. Том 1

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=19436227

*Тарас Григорович Шевченко та його доба:
ISBN 978-966-03-6570-4, 978-966-03-6569-8*

Аннотація

Тритомник «Тарас Григорович Шевченко та його доба» – це документально-хрестоматійне висвітлення життя й діяльності видатного сина України великого Кобзаря. В ньому зібранні ретельно перевірені документи, що збереглися, автентичні спогади сучасників – друзів і соратників Шевченка, які близько знали поета, а також наукові дослідження, що базуються на об'єктивному відборі фактів, ґрунтовному й неупередженому їх висвітленні.

І том розповідає про становлення й розвиток Шевченкознавства, про дослідження творчої спадщини великого митця – поета, художника, революціонера, а також про його злиденні роки дитинства і юності а ж до визволення з кріпацтва і вступу до Петербурзької академії художеств.

Содержание

ВСТУП	15
Кілька попередніх авторських зауважень	17
Потреба й переваги документально-хрестоматійного висвітлення історичних подій	18
Голова Українського фонду культури поет-академік Борис Ілліч Олійник закликає брати корисне з минулого	21
Домогтися «правди і тільки правди» про життя й творчість Тараса Григоровича Шевченка	24
ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО ТА НАША ДОБА	26
Сучасне наукове видання книги про життя й творчість Тараса Григоровича Шевченка	28
СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК АКАДЕМІЧНОГО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА	32
Перший директор Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка	32
Реформа вищої школи на Україні	33
Стара «нова» професура йде до нових вишів	35
Як професор Багалій викладав історію України	36

Жадібні до знань слухачі лекцій академіка Дмитра Івановича Багалія	39
Нова влада піклується про досвідчених учених	40
Підсумки плідної наукової праці академіка Багалія	41
Наукові досягнення історика Д. І. Багалія. Перше ґрунтовне захоплення – «мандрівний філософ» Г. Сковорода	42
Регіональна історія в дослідженнях Д. І. Багалія	44
Моя громадська справа після Жовтня	47
Академік Д. І. Багалій – організатор культури й науки в Україні	47
Про нездійсненні надії Скоропадщини	49
Академік Багалій – керівник архівної справи в Україні	50
Науково-дослідна кафедра історії України в Харкові, заснована Багалієм	53
Академіку Д. І. Багалію доручено створювати академічний Науково- дослідний інститут Тараса Шевченка	54
Ризький мирний договір 1921 р.	56
Декрет Совета Народных комиссаров об охране предметов старины и искусства, принадлежащих польскому народу	57

Діяльність державної комісії по реевакуації на місцях	59
Перехід на роботу до Академії наук України	60
РОСІЙСЬКІ РЕВОЛЮЦІЙНІ ДЕМОКРАТИ – ДРУЗИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, ШАНУВАЛЬНИКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	63
М. Г. Чернишевський – засновник справжнього наукового шевченкознавства	63
Безпосередній привід до виступу Чернишевського – проавстрійська активність львівського «Слова»	66
Шкідливість політичної програми львівського «Слова» за оцінкою Чернишевського	69
«Слово» прагне до того, щоб Галичина отримала статус «провінції Австрійської імперії»	70
Якої народної освіти домагається «Слово»?	73
Заяви «Слова» загострюють суперечності між національностями, що населяють Галичину	74
Соціальні причини існування суперечностей між національностями Галичини	76
Про прагнення втягти пастирів православної церкви в політичні суперечки	78
Чернишевський проти давніх зусиль Риму окатоличити українське населення Галичини	80

Що має забезпечити успіх русинського видання	82
Діяльність «Слова» потребує корінних змін	83
До чого спрямована стаття «Русины и их отношения к соседям»	85
Головна причина злиденного життя національностей Галичини – їх панівизискувачі	87
Звернення до авторитету Шевченка переконливо доводить, що становище селян визначає не національність, а соціальний статус	91
ПЕРШЕ ПРОФЕСІЙНЕ УПОДОБАННЯ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ	94
М. Г. Чернишевський – засновник наукового шевченкознавства. М. С. Шагінян – одна з його наступниць	94
Максим Горький про місце й роль Шевченка в розвитку російського мистецтва	96
Принципова Шевченкова методика мистецтва живопису	98
Творчість Шевченка пробуджує народні витоки літератури й мистецтва	100
Реаліст Шевченко-художник – попередник Федотова в зображенні народного	101

селянського побуту	
Багатогранність творчості видатного сина України	102
Основні напрямки й особливості життєвого шляху Шевченка	103
Шевченка звільнено з кріпацької неволі	106
«І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»	110
Розвиток могутнього таланту Шевченка та його місце в українській громаді середини ХІХ століття	125
Відомий емігрантський історик І. Лисяк-Рудницький про історичну роль Шевченка	125
Історизм – невід’ємна риса поетичної творчості Шевченка	127
Про місце і значення історичної спадщини Кобзаря	129
«Первый историк Украины»	135
М. О. Добролюбов – перший дослідник історичної спадщини Шевченка	138
Добролюбов про спорідненість української та російської мов	139
Добролюбов про історичну поему «Гайдамаки»	144

Російські революційні демократи наслідують історичну спадщину Шевченка	149
Симпатії до визвольних прагнень польського народу	150
Глибинні причини, що визначали загальний спектр українсько-польських взаємин	152
УКРАЇНСЬКІ ДОСЛІДНИКИ ПРО Т. Г. ШЕВЧЕНКА	154
Знати «правду і тільки правду»	155
Ставлення простого селянства до Тараса Григоровича Шевченка – народного поета- революціонера	156
Народна пісня про народного поета	156
Шевченко в історії України	158
Геніальний український народний поет	159
МАРІЄТТА ШАГІНЯН ПРО ПОЕТИКУ ШЕВЧЕНКА	161
Різниця між пересічними ремісниками поезії та її справжніми творцями	161
Непідробна щирість творчості Шевченка	164
Глибинно органічна й абсолютна народність – головна принада й таємниця поезії Шевченка	165
Різні розуміння – «народності» – поезій Шевченка	167

Засновник сучасної російської літератури	168
Пушкін про народність	
Добролюбов Чернишевський визначають зміст народності поезій Шевченка	171
Органічна народність поезії Шевченка – ключ до пізнання глибин його творчості	174
Філарет Колесса про зміст Шевченкової творчості	176
Єдність форми й змісту – могутня сила й привабливість поетичної творчості Шевченка	178
Шевченкова й народна ритміка поезії	180
М. Т. Рильський про особливості та багатогранність поезики Шевченка	181
Внесок Шевченка в народну поетичну творчість, зокрема в її ритміку	185
Змістова спрямованість поезії Шевченка	189
Узагальнююча сутність поезії Шевченка	191
Зразки майстерності геніального поета	193
Новаторський запальний ямб революційної поезії Шевченка	197
Про переклади поезій Шевченка на мови братніх народів	199
Легкість і труднощі перекладу народної поезії Шевченка	203
ПИСЬМЕННИКИ ТА ПРОВІДНІ ШЕВЧЕНКОЗНАВЦІ ПРО ЖИТТЯ І	205

ТВОРЧИСТЬ ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА
ШЕВЧЕНКА

СВІТОВА ВЕЛИЧ НАЙБІЛЬШОГО
УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТА 205

Доповідь академіка О. І. Білецького на сесії
Загальних зборів Академії наук УРСР 6
березня 1961 р 205

Академік О. І. Білецький про справжній
зміст сентенцій відносно «окремої
української душі» 206

Наукове розуміння провідних ідей у
творчості Шевченка 207

Творчість народного поета – вагомий
чинник світової культури 209

Натхненна творчість Шевченка –
дзеркало його життя 210

У скарбниці поета – кращі досягнення
світової культури 211

Як оцінювали творчість Шевченка його
сучасники й наступники 213

Світове визнання творчості Тараса
Шевченка 214

Про різницю між світовою славою та
світовим значенням 215

Обличчя епохи, в якій творив Шевченко 216

Росія першої половини ХІХ століття 217

Академік Білецький про місце Шевченка в літературному процесі	218
Шевченко і метри західноєвропейської літератури	219
Шевченко й англійські поети	221
Тарас Шевченко і Генріх Гейне	222
Тарас Шевченко і Шандор Петефі	223
Геніальний виразник одвічних прагнень народів Росії	224
Революційна спрямованість поезії Шевченка	227
Шевченко – неперевершений поет-лірик	228
Геніальний провидець майбутнього	228
ВИДАННЯ ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА	231
Доповідь відповідального редактора «Шевченківського словника» Є. П. Кирилюка	231
Розшуки спадщини Т. Г. Шевченка та підготовка до наукового видання його поетичних творів	231
Перше академічне видання творів Тараса Шевченка	233
Масові видання творів народного поета	234
Видання творів Шевченка мовами народів СРСР, слов'янськими мовами і мовами світу	235

СВІТОВА ГРОМАДСЬКІСТЬ ВІДЗНАЧАЄ 100-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА	237
Всесвітня велич Кобзаря	237
Польський літературознавець М. Якубець – дослідник творчості Шевченка	239
Польські автори вивчають мистецьку творчість Шевченка	244
Україномовна преса зарубіжних країн про світову велич Т. Г. Шевченка	245
СЛОВО ПРО ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ХУДОЖНИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	248
Велич і трагізм долі геніального митця	248
Талановитий син свого народу	249
«Вільний художник» на рідній землі	250
Художній спадок Т. Г. Шевченка в малярському надбанні Росії	252
ШЕВЧЕНКО І СУЧАСНІСТЬ	256
Доповідь голови Спілки письменників України О. Т. Гончара на урочистому засіданні в Києві 9 березня 1964 р	256
Загальне свято братерства	256
Світова велич Шевченка	257
Фундатор нової української поезії	258
Тарас Шевченко – співець визвольних прагнень українського народу	

Поборник боротьби за волю й щастя близьких і далеких народів	260
З кріпаків на волю – до багатогранної творчості	264
«Кобзар» – початок становлення геніального народного поета	265
На захисті національної української культури	266
Українські попередники творчості Шевченка	268
Арешт і заслання	269
Підтримка видатних представників громадськості – сучасників Шевченка	272
Після заслання царизм поволі нищить Шевченка	273
Останнє прижиттєве видання «Кобзаря»	273
Народ вшановує свого видатного сина	275
Шевченко й українська національна культура ХХ сторіччя	277
ТАРАС ШЕВЧЕНКО – ВЕЛИКИЙ ПОЕТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	280
Доповідь академіка М. Т. Рильського 11 березня 1964 р.110	280
Творчість поета після заслання	280
Полум'яний володар дум народних	282
Багатогранність і новизна творчості	284

Шевченка	
У чому таємниця генія?	286
Початок літературної праці	287
Лірична сутність Шевченкової поезії	289
ШЕВЧЕНКО Й СВІТОВА КУЛЬТУРА	300
З доповіді члена-кореспондента АН СРСР	300
М. Ф. Бельчикова ¹³	
Про роль Шевченка в боротьбі селянства за волю	300
Кінець ознакомительного фрагмента.	302

Віктор Берестенко, Рем Симоненко Тарас Шевченко та його доба. Том 1

ВСТУП

Тарас Григорович Шевченко – найвеличніша постать в історії українського народу. Багатющою є його натхнення, світового значення літературна спадщина. Й сьогодні не може не вражати велич його творчості, його небуденна, самовіддана й непоборна революційна діяльність, що становила приклад для кращих представників усіх народів Росії в боротьбі проти соціального й національного гноблення царизму.

Усього себе віддала кращій долі трудящих, їх світлому майбутньому ця героїчна, щира й прекрасна людина. Навіки залишиться геніальний поет та незламний революціонер у народній пам'яті.

Однак упродовж жертвовного подвижницького життя поета та й після його смерті – одверті й приховані його вороги свідомо применшували, перекручували значення його

творчості в справедливій історичній боротьбі свого народу за щастя. Постає Шевченка незмінно опиняється в центрі гострої й непримиренної полеміки між політиками, публіцистами й ученими протягом майже двох з половиною століть. Весною наступного року Україна й світова громадськість відзначатимуть двохсотліття з дня народження славетного сина українського народу Тараса Григоровича Шевченка. Весь народ гаряче підтримує ініціативу Президента України Віктора Федоровича Януковича – проголошення 2014 року Шевченківським роком.

Напередодні цього урочистого свята буде доречно згадати, що життєвий подвиг поета завжди спонукає українців до праці й борні в ім'я торжества народної справи й свободи. Віддаємо також справедливий пошанівок цінним дослідженням багатющого грона шевченкознавців, художнім творам письменників, присвяченим життю та багатогранній творчій діяльності Тараса Григоровича. Цей творчий доробок було здійснено в останній, переможний рік Великої Вітчизняної війни, коли було розчавлено гітлерівський фашизм.

Кілька попередніх авторських зауважень

У пропонованій праці перевага надається, передовсім, ретельно перевіреним документам, що збереглися, автентичним спогадам сучасників – друзів і соратників Т. Г. Шевченка, які близько знали поета та плідно контактували з ним, окрім того, найбільш вартісним науковим дослідженням, що базуються на старанному й об'єктивному відборі фактів, ґрунтовному й неупередженому їх висвітленні.

Потреба й переваги документально-хрестоматійного висвітлення історичних подій

Що ж до самого документально-хрестоматійного підходу, мусимо із жалем констатувати: в останні роки в світі, і в Україні зокрема спостерігається падіння інтересу до пізнання своєї історії, особливо важливих проблем історичного розвитку Батьківщини. Йдеться, передовсім, про падіння зацікавленості минулим значної частини молоді, з якою пов'язано багато сподівань суспільства на краще майбутнє рідної країни, натхненну творчу працю на її благо. Звідси – необхідність усіяко сприяти активізації інтересу – передусім молоді до глибшого пізнання минулого, зокрема, з життя та діяльності кращих представників Батьківщини, її народу. Отже, є потреба саме у документально-хрестоматійному виданні, яке б могло запропонувати викладачам, студентам, зацікавленим читачам багатий матеріал з Шевченкіани. Аж ніяк не можна применшувати значення дбайливого й неупередженого використання автентичних свідчень історії – документів, породжених минулими епохами. Адже саме вони висвітлюють неприкрашену, інколи сувору правду про перебіг історичних подій, доносячи її до сьогодення. Правда – надійна зброя, що переконливо й незаперечно спростовує

вигадки й довільні твердження, які найчастіше поширюються в перехідні періоди історичного розвитку.

Звідси – ретельне, майже дослівне цитування різних документів¹, що дозволяє в ході зіставлення матеріалів виявити суттєві й колоритні особливості різних епох.

Додамо ще одне зауваження. Як відомо, вимова – і відповідно правопис – окремих українських слів та їх написання у позаминулому сторіччі дещо відрізняються від сучасних. Однак нехай це не бентежить читачів, адже зміст думок та ідей діячів минулого від цього не змінюється.

Нарешті, є ще одна вагома підстава. Якщо зайти нині в книгарню й запитати, чи є на полицях твори про життя й діяльність Шевченка, відповідь одна: окремі його вірші та поеми є, а от літератури про нього бракує.

Додамо, що навіть сьогодні, коли неухильно наближається пам'ятна дата – 200-річчя від дня народження Шевченка, – на превеликий жаль, неможливо використати для ознайомлення широкого загалу читачів хоча б із послідовною фактографічною розповіддю про життя, діяльність, творчість поета, зокрема, із минулими і новими сучасними дослідженнями, присвяченими Шевченкові. Отже, висвітлити означені

¹ Біографічні дані та внесок тих чи інших досліджень шевченкознавців у висвітлення життя й творчості Тараса Григоровича Шевченка подаються за енциклопедичними виданнями: Шевченківський словник: у 2 т. К., 1976 – 1977; Краткая литературная энциклопедия. Т. 1 – 8. М., 1962 – 1975; Советская историческая энциклопедия. Т. 1 – 16, 1972 – 1975; Українська літературна енциклопедія. Т. 1 – 2. К., 1988 – 1990; Довідник з історії України. К., 1994.

теми – значною мірою об’єктивно – можна за допомогою первинних свідчень, що показують сприйняття поета тодішньою владою та його сучасниками, і – зрозуміло – через його власні думки, прагнення й творчі здобутки.

Голова Українського фонду культури поет-академік Борис Ілліч Олійник закликає брати корисне з минулого

Надзвичайний інтерес і повагу викликало в суспільстві недавнє інтерв'ю широко знаного й шанованого поета-академіка Бориса Ілліча Олійника, який предметно та глибоко торкнувся проблем розвитку культури.

– Як би ви оцінили культурну дійсність у часи УРСР? Що ми могли б узяти з неї корисного? Зокрема, у форматі стосунків держава – культура.

– Ну, бачите, там була Держава. У нас же зараз нема її у тому класичному розумінні жанру. Бо держава – це літак, на фюзеляжі якого... записано: що за чим, хто за ким, себто ієрархія відповідальності. З другого боку – виробнича, партійна відповідальність. Ні того, ні того немає. Ви не можете знайти крайнього, хто за що відповідає... Вас можуть об'єгорити, вам можуть прибрехати, і ви ж не знаєте, скільки в кого є статків за рубежем, на який вони моляться... У ті часи ми сповідували принцип: один за всіх – всі за одного. Принцип же капіталізму – один проти всіх! Ми не готові були одразу перейти на це...

А ті «жучки»... вони при всіх владах існують... Для них головний принцип: *ubi bene, ibi patria* – «де добре, там і віт-

чизна». Отож ми до цього не готові, тому зараз і борсаємося туди-сюди. Хто нами править, я вже писав про це, подивіться на місцеві влади... Ви там багато знайдете українців?

– А минуле в культурному аспекті? Тобто були колись тиражі, вечори, те ж Бюро пропаганди художньої літератури при Спілці. Те, що згинуло, на жаль...

– Був такий принцип: щоб не «гавкали» з-за рубежа – 60 на 40. 60 % українських книг, 40 % – інших. Уявляєте? А зараз на книжкових розвалах ви хоч 10 відсотків знайдете? Ви пам'ятаєте, які тиражі були, яка система книгорозповсюдження? Її по суті розвалили. Ну що там тепер – по 200 примірників, 1000, 1500 – це вже великий тираж!.. Держава піклувалася про своє реноме принаймні. Так, була цензура. З перехльостом... Зараз звернемо увагу на ще більш прикрий випадок. Посмертно книгу талановитого запорізького шевченко знавця Ващука² вдалося видати у Запоріжжі ще мізернішим тиражем – у 100 екземплярів.

– Але ж зараз крайність інша...

– Так. Вас не надрукують і зараз без «цензури» – якщо ви йдете не в той бік, куди правлять можновладці...

² Федір Тимофійович Ващук (народився 16.10.1925 р.) – український радянський літературознавець. Праці Ващука присвячені головним чином вивченню творчого процесу, зокрема творчо-редакційної роботи Шевченка над поемами «Варнак», «Марія», циклом «В казематі», віршем «Ми вкупочці колись росли...», поезією раннього періоду та іншими творами (надруковані в збірниках праць наукових шевченківських конференцій та інших виданнях). (Шевченківський словник. Т. 1. К., 1976. С. 104 – 105).

А Шевченка якими тиражами видавали! – Не було року без видання «Кобзаря»...

– Тому що держава, борючись за своє реноме, водночас підтягала культуру до вищого рівня. Спілки творчі грали свою роль, особливу роль. Ну, наприклад, я міг захистити тих сім чоловік, яких хотіли замкнути...

– Відомо, що ви активно стежите за сучасним літературним процесом. Чи бачите в ньому обнадійливі тенденції?

– Нормальний іде процес. Єдине, що... звичайно, комп'ютеризація – і тому насторожує скоропис. Поезію, я думаю, треба писати все-таки не на комп'ютері, тому що має прийти якийсь момент... натхнення. Ми ж і досі не визначили, що таке натхнення. Разом з Іваном Яковичем Франком... Не визначили! Якщо його переводити у дозування «по екрану», тоді це вже не поезія від серця, а ремесло елементарне. Я вам зараз можу заримувати будь-що. Але ж це не означає, що я гарний поет. А оскільки не вистачає таланту, то я додаю маюти. І не ставлю ком, бо не знаю, де їх ставити...

Але процес таки нормально йде. Є прекрасні поети. Вибуховості, правда, немає тієї, що в шестидесятих роках. Там – зрозуміло. Переломна епоха. Вона завжди дає рівень! Але й сучасний рівень, якщо брати по вершинах, – пристойний. І я не бурчу на тих поетів, а на ремісників – бурчу³.

³ Аспекти // День: газ. 2011. 2 дек. С. 2.

Домогтися «правди і тільки правди» про життя й творчість Тараса Григоровича Шевченка

Як же читачам, особливо юнацького віку, дізнатись лише вивіреної наукової правди про видатного українця – Тараса Григоровича Шевченка? Безперечно, більше має щастити студентам гуманітарних факультетів, де викладачі за вимогами програми мають ґрунтовно розповідати про поета. На жаль, там – прикрі прогалини.

Отже, всебічне знайомство з документальними свідченнями дозволить краще зрозуміти епоху, в яку жив і творив геніальний український поет. У пропонованій праці цитовані матеріали подаються мовою оригіналу. Це зроблено для того, щоб свідчення авторів не давали змоги для їх довільного сприйняття й трактування.

Автори подеколи цитували різних сучасників і дослідників, що зверталися до одних і тих самих подій у житті Тараса Григоровича Шевченка, або цитували ті самі місця його поетичних творів. Адже йдеться про документально-хрестоматійний підхід.

Знайомство з різними думками про той або інший ракурс подій, які траплялися у буремному житті Т. Г. Шевченка, ті чи інші цитати з його безсмертних творів збагатять наше

уявлення про них, їх розуміння.

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО ТА НАША ДОБА

У науковому дослідженні Інституту мови і літератури Академії наук Української РСР – у «Нарисові української літератури», що побачив світ доленосного 1945 року, яке, на нашу думку, можна вважати класичним, читаємо: «1843 року в Петербурзі вийшла з світу невеличка книжка під назвою «Кобзар», що відкрила нову сторінку не тільки в українській літературі, а й поклала початок справді народній, революційно-демократичній літературі всіх слов'янських народів. Автором її був геніальний український поет Тарас Шевченко. Шевченко – епохальне явище не лише художньої літератури. Своєю революційно-демократичною діяльністю він виходить далеко за межі літератури, мистецтва, культури. Шевченко – видатний, великий, геніальний поет, прозаїк, драматург, майстер пензля, але разом з тим Шевченко – політична постать у нашій історії, перший революційний демократ на Україні і в Росії. У революційних прагненнях він іде далі своїх сучасників-демократів – Белінського і Гоголя, і тільки пізніше знаходить собі спільників і однодумців – Добролюбова і Чернишевського.

І разом з тим Шевченко – син своєї епохи. Ідеї Французької революції 1789 і 1830 року, декабристський рух, револю-

ційні традиції Коліївщини, чимдалі зростаючі кріпацькі повстання на Україні – все це разом підготувало ґрунт, зумовило формування революційнодемократичного світогляду великого сина українського народу»⁴.

Шевченко – перший революціонер-демократ у Росії та Україні середини ХІХ століття. Звідси кардинально протилежне ставлення до нього представників основних політичних течій царської Росії.

Відтоді оцінка творчої спадщини й активної діяльності Тараса Григоровича Шевченка не змінилася. В монументальному багатотомному виданні «Історія української культури» з повними підставами зазначається: «Вершинним явищем української літератури ХІХ ст., усієї багатотомової української літератури й історії є творчість Тараса Шевченка – геніального поета, мислителя, пророка національного відродження України»⁵.

⁴ Нарис історії української літератури / за редакцією члена-кореспондента С. І. Маслова і Є. П. Кирилюка. К., 1945. С. 135 – 136.

⁵ Історія української культури: у 5 т. (Редколегія: Патон Б. Є. – головний редактор. Вервес Г. Д. – заступник головного редактора. Литвин В. М. – заступник головного редактора. Толочко П. П. – заступник головного редактора. Даниленко В. М. – відповідальний секретар.) Т 5. Кн. 2. К., 2005. С. 50.

Сучасне наукове видання книги про життя й творчість Тараса Григоровича Шевченка

Значущим явищем став вихід у світ перекладеної українською мовою та науково підготовленої завідуючою відділом шевченкознавства Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, званою дослідницею професором Валерією Леонідівною Смілянською – вартісної книги, виданої наприкінці ХІХ століття, – «Михайло Чалий. Життя і твори Тараса Шевченка (Звід матеріалів до його біографії)»⁶.

Книга ця, завдяки, вочевидь, енергії закоханої у творчість Шевченка серйозної та поважної дослідниці побачила світ у видавництві «Веселка». Це дитяче видавництво досить вдало з художнього боку оформило присвячене Т. Г. Шевченку солідне й зважене дослідження Михайла Корнійовича Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченко», що вперше побачило світ ще наприкінці позаминулого століття⁷. До речі, говорячи про М. К. Чалого, слід додати, що він був особисто знайомий з поетом та присвятив йому ще 14 розвідок.

Вдумливій професійній дослідниці творчості Т. Г. Шевченка В. Л. Смілянській належать – у виданій книзі – грун-

⁶ Київ, 2001.

⁷ Життя і твори Тараса Шевченка. Звід матеріалів до його біографії. К., 2011.

товні наукові післямова й коментарі, які багато дають сьогоднішньому читачеві⁸. І все ж перевидання цінної книги М. К. Чалого, про яке ще йтиметься, зрозуміло, навряд чи достатнє, щоб водночас і кардинально змінити становище. У зв'язку із сказаним не можна обійти дивного непорозуміння. Йдеться, зокрема, про незграбні спроби нехтування вагомих праць незаперечного класика українського науково-літературознавства, віце-президента Академії наук України та довголітнього директора Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка академіка української й союзної академії наук Олександра Івановича Білецького.

Про нього, наприклад, чомусь забув редактор останнього видання «Історії української літератури ХІХ століття» та нинішній директор Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка академік М. Г. Жулинський. О. І. Білецький, почавши своє плідне директорство в Шевченківському інституті, впевнено спрямовував і розвиток науки, зокрема шевченкознавства, в цій авторитетній та поважній академічній установі.

Тим більш дивним виглядає той факт, що в підрозділі цього видання – «Шевченко» – для позалекційного знайомства серед 47 досліджень, рекомендованих лауреатом Республіканської премії в галузі літературно-художньої критики ім. О. Білецького (1978 р.) академіком М. Г. Жулинським

⁸ «Віршами Шевченка я марив з 1840 року...». Михайло Чалий – біограф Тараса Шевченка. Там само. С. 221 – 236.

відсутнє жодне, яке належало б відомому в світі шанованому академіку союзної та республіканської академії наук Олександру Івановичу Білецькому. Що можна сказати з приводу такої – м'яко кажучи – дивної забудькуватості? Як оцінити це? Залишимо на судження читачів.

Можливо, зацікавленим варто було б звернутися до другого тому фундаментального «Шевченківського словника», виданого тим же академічним Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка, в якому містяться статті про дослідження шевченкознавців, урочисті зібрання, інші помітні заходи, присвячені вшануванню пам'яті поета, де повсюди першим серед виступаючих науковців називається прізвище О. І. Білецького. Ви також не знайдете жодної, більш-менш відомої наукової конференції в Києві, Москві чи Каневі, присвяченої Тарасові Григоровичу в мистецтві, зокрема в поезії, де серед доповідачів першим не оголошувався б славнозвісний академік⁹.

Показово, що один з найавторитетніших вітчизняних шевченкознавців академік Євген Степанович Шабліовський відкрив одне з своїх фундаментальних шевченкознавчих досліджень присвятою: «Світлій пам'яті академіка Олександра Івановича Білецького – вчителя, друга; чудовій людині – свою працю присвячує автор»¹⁰.

У цій ґрунтовній (понад п'ятисотсторінковій) праці Є.

⁹ Див.: Шевченківський словник: у 2 т. Т. 2. К., 1977. С. 356 – 357.

¹⁰ Євген Шабліовський. Народ і слово Шевченка. К., 1961. С. 3.

С. Шабліовський, характеризуючи поезію Т. Г. Шевченка, неодноразово посилається на свого вчителя: «У творах Шевченка, як зазначає О. І. Білецький, звучить «то задушевна лагідність матері, що співає над колискою дитини, то гнівні зойки Прометея, то мінорна скарга скривдженого сироти, то мідний тон труби, яка кличе до повстання»»¹¹.

¹¹ Там само. С. 395.

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК АКАДЕМІЧНОГО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

Перший директор Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка

Віддаючи справедливу данину незаперечному фундатору вітчизняного шевченкознавства та довголітньому керівникові академічного Інституту літератури О. І. Білецькому (розгорнуті його погляди, які становлять, на нашу думку, наріжний камінь справжнього сучасного шевченкознавства, будуть подані пізніше), безперечно, варто й корисно звернутись і до самого процесу становлення основного наукового центру в республіці – Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка – та ближче ознайомитись із різнобічною особистістю його першого директора – харків'янина – академіка Дмитра Івановича Багалія¹².

¹² Дмитро Іванович Багалій (1857 – 1832) – український радянський історик і громадський діяч, академік АН УРСР з 1919 р. Закінчив Харківський університет у 1880 р. З 1883 р. – приват-доцент, з 1887 р. – професор кафедри російської історії, у 1808 – 1810 рр. – ректор Харківського університету. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Багалій – один з організаторів української радянської науки, управляв Українським центральним архівом, керував науко-

Безсумнівно, розповідаючи про цього видатного українського вченого-історика та яскраву й відповідальну особистість, аж ніяк недостатньо обмежуватись довідкою з «Шевченківського словника». Правомірно звернутися й до «Автобіографії» цієї скромної та вимогливої до себе людини. Переважно до того часу, коли Багалій очолював загальну перебудову дослідницької літературознавчої праці в Україні.

Реформа вищої школи на Україні

«Я, – розповідав у «Автобіографії» Дмитро Іванович, – й після 1917 р. працював у Харківському університеті, тепер

во-дослідницькою кафедрою історії України в Харкові, був директором Інституту історії української культури та Інституту ім. Тараса Шевченка. З 1919 р. очолював історико-філологічний відділ, згодом – член президії АН УРСР. Автор праць з питань вітчизняної історії періодів феодалізму і капіталізму, зокрема досліджень «Нарис історії Харківського університету» (1893 – 1904), «Декабристи на Україні» (1926). Вивчав діяльність Кирило-Мефодіївського товариства та інші питання. Значний внесок зробив Багалій у висвітлення українсько-російських економічних, політичних і культурних зв'язків, у дослідження історії української культури, життя і творчості Г. Сковороди («Український мандрівний філософ Григорій Сковорода», 1926), П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Потебні, І. Франка та інших. Займався питаннями шевченкознавства: опублікував праці «Про поему «Сон», «Про поему «Кавказ» (в кн.: Шевченко Т. Сон. Кавказ. Дві поеми. 1927). «Т. Шевченко і селяни в переказах і історичній дійсності» (1928), «Т. Г. Шевченко – поет пригноблених мас» (1931). У дожовтневий час Багалій при освітленні історико-літературних праць виходив з позицій позитивізму. В радянський час багато зробив для становлення історичної науки на основі марксизму-ленінізму (Українська літературна енциклопедія. К., 1988. С. 106).

зреформованому. Реформа вищої школи на Україні набула радикальніших форм, ніж у межах РФСР.

Вона полягала, окрім рішучої зміни програми, головним чином у тім, що університет як *universitas literarum* перестав існувати. З нього відокремився медичний факультет в окремий інститут, правничий факультет ліквідовано, а частину його дисциплін переведено до Інституту народного господарства. Історично-філологічний і фізично-математичний факультети об'єднано в Інститут народної освіти, що короткий час до того називано Академією теоретичних знань. Особливо позмінювано програми на колишньому історично-філологічному факультеті – класицизм, що давніш... був за основу його дисциплін, остаточно зліквідовано, і залишилися дисципліни історичні, історично-літературні та лінгвістичні, а до них додано нові дисципліни революційного часу, у тому числі методичні і педагогічні, бо й сам Інститут перетворився у педагогічну вищу школу. Наукову поставу викладів не було знищено, в університетах залишилися старі професори; університетські виклади, як і колись, мали базуватися на науковій основі. Хто бажав, міг обмежитися виключно навчальною працею по вищих школах, більшість же навчальну працю проводили по вищих школах, а науково-дослідну – в дослідних установах, утворених згодом.

Стара «нова» професура йде до нових вишів

Щодо професури, то й тут насамперед використовувано старий її актив, хто хотів і міг викладати по нових вищих школах дисципліни з свого фаху або перейти на нові (хоч були й такі професори, що їхні дисципліни зліквідовано зовсім). Одночасно утворювано й новий контингент викладачів. Професура в масі не брала участі в утворенню нового статусу вищих шкіл – цю функцію взяла на себе Наркомосвіта, що не визнавала за доцільний у новому ладі принцип автономії для вищих шкіл. Тим часом принципа цього... вперто одстоювала професура за передреволюційних часів в університетах. Але ж тоді це була одночасно й боротьба проти самодержавства й бюрократії. Воно, правда, виборче й тепер деякою мірою все ж залишилося по вищих школах. Зовсім нове з цього погляду було те, що притягнуто до роботи в різних органах шкільного управління представників од організованого студентства. Цим виправлено велику несправедливість передреволюційних часів, коли влада й міністерство вважали студентів, свідомих громадян, за недолітків-школярів. Студентські рухи, що проти них провадило вперту і безглузду боротьбу царське міністерство, одразу зникли в зв'язку з тим, що запроваджено революційний загальний лад у житті цілого суспільства – зник старий лад, позникали й причини

для студентських рухів – зникли й самі рухи. Щодо професури, то вона скрізь пішла на практичну роботу до вищих шкіл, ба навіть ладна була взяти участь у складанні проекту статуту для вищої школи. У кожному разі це було в Харкові, де тодішній голова харківського відділу народівити Істомін, вже не знаю, чи то з власної ініціативи, чи за дорученням од Наркомосвіти, zorganizував для цього комісію з професорів та викладачів харківських вищих шкіл – і туди справді повходили мало не всі представники харківської професури. Я брав гарячу участь у цій комісії, секретарював у ній і редагував виробленого проекту. Тільки ж колективна праця й думка не мали ніякісіньких практичних наслідків, ба навіть не можу сказати, чи користувалися ними як матеріалом офіційні складачі положення про вищі школи. Щодо мене, то повинен зауважити, що я зовсім не брав потім участі у виробленні нових положень для вищої школи на Україні, бо перша спроба, що одібрала у нас усіх силу часу, конкретних наслідків не дала жодних.

Як професор Багалій викладав історію України

Я працював по 1917 р. у Харківському університеті, що перетворився на Академію теоретичних знаннів, а згодом на Інститут народньої освіти, як професор на кафедрі історії України, виконував ще до того короткий час обов'язки де-

кана в Академії теоретичних знаннів <...>

Нові студенти і студентки цікавились моїми курсами з історії України й моїми семінарами. Історії України відведено було відповідне для її ваги місце в програмі нашого інституту. Я сам під цей час ступив на новий шлях у розумінні і викладанні українського історичного процесу, надавши йому нового освітлення, якого трималася здебільшого і моя аудиторія. І цей шлях значною мірою уже підготовано у мене попередньою народницькою українською ідеологією. Тут передо мною – старим українським істориком, що засвоював собі новий підхід – спробувати викладати загальний український процес у новому матеріалістичному освітленні, що ще дуже мало одбилосся у науковій літературі, та коли воно в ній одбилосся, знайшло відповідні собі вирази, треба було критично до них поставитися, щоб не були догматичні та штучні, а підсилювали їх факти та доводи. У цьому і полягають труднощі, що стоять перед нас на цьому шляху. Не досить давати матеріалістичне пояснення тому чи іншому історичному явищу – треба ще одкинути перестаріле, скажімо, ідеалістичне, і то маючи доводи, а не голослівно, і натомість поставити матеріалістичне, щоб його могли свідомо, а не догматично засвоїти слухачі або читачі. Історію України, як добре усім відомо, вивчено досі в цьому новому напрямкові дуже слабо, і тому, вказуючи на відповідну наукову літературу, треба користуватись і монографіями немарксистськими, бо марксистських дуже мало. Отак було і на моїх лекціях,

надто семінарах. В основу загального курсу історії України, що я його викладав напівлекційною, напівсемінарською метою, я поклав і соціальні класові стосунки, і економічну базу, і відповідно до цього по-новому поділив історію України на доби. В основу цього покладено не політичний принцип, як це ми всі робили давніш (Київська доба, Литовська, Польська, Московська), а соціально-економічний – доба натурального господарства, торговельного капіталізму, промислового капіталізму, імперіалізму, соціальної революції. Звернувши увагу, що немає будь-якого курсу з історії новітньої України, я склав стислий і коротенький нарис цієї доби як додаток до історії українського народу О. Я. Єфименкової, що вийшов в українському перекладі під моїм редагуванням. Нею могли користуватися і мої читачі, щоб поза своєювати собі фактичну історію України в яскравому талановитому її викладі, але критично поставившись до її національно-народницького освітлення історичних явищ. Те саме і ще більшою мірою я робив на історичних семінарах, розглядаючи і пояснюючи відповідні пам'ятки. А втім, тут я міг рекомендувати і свій огляд української історіографії, де розглянено всі історичні літописи – староруські та козацькі – і подано там-таки уривки з текстів.

Жадібні до знань слухачі лекцій академіка Дмитра Івановича Багалія

Не можу не схарактеризувати свою аудиторію, порівнюючи до студентів передреволюційних часів. Одна частина її складалася з студентів старої школи – гімназистів, що вчилися по середніх школах ще за царських часів або вже перейшли на історично-філологічний факультет Харківського університету й училися там, коли надійшов Жовтень. Вони характеризуються рисами старої й переходної доби – знання латинської мови як знаряддя для виучування історії античного світу давало їм з цього погляду перевагу над новим студентством, а коли деякі з них знали ще й нові мови (німецьку, французьку), дуже мало відомі новим студентам, що не встигли ще позакінчувати середніх радянських шкіл, то вони мали важливе знаряддя, щоб засвоїти і інші дисципліни гуманітарного циклу; іще в більшій мірі це треба сказати і про колишніх студентів слов'яно-руського відділу, що засвоїли там слов'янські мови. Студенти ж – пролетарі або з трудової інтелігенції, мали проте одну основну рису, що давала їм перевагу над студентами, що тоді виходили з заможних верств – це їх прагнення знаннів і бажання гризти граніт науки, досі сливе неприступної для їх класи, що повинна була дати їм зброю для життя, бо тепер викладувано знання, органічно з цим життям зв'язані, зв'язані з удосконаленням техніки

для розвитку індустрії та сільського господарства на користь усім трудящим <...>

Нова влада піклується про досвідчених учених

І за останнього десятиріччя наукова продукція стояла в мене, як і давніш, на першому місці. Тільки тепер я мав перевагу, порівнюючи до передреволюційних часів (пересічно моя продукція за це десятиріччя не менше за продукцію попередніх), що писано і друковано мої праці виключно українською мовою, що друковано тепер мої праці в далеко більшому числі примірників, ніж передше. І коли сил і здоров'я за ці десятиріччя мені не побільшало, а значно поменшало, то живовидячки причини наукової продуктивності треба шукати і в тих нових умовах життя, що їх дала нам Жовтнева революція, особисто ж мені самому. Дві слова про зовнішні умови. Мій будинок за воєнного комунізму націоналізовано, та моя квартира за мною залишилася, а в ній і бібліотека моя, що постраждала дуже мало, та й то од небезпечних сусідів. А в р. 1920 Рада народних комісарів видала декрета про різні пільги для мене і ще для кількох інших наукових робітників (акад. Кримського, акад. Граве, акад. Тутківського тощо), у тому і про приміщення. Трохи згодом Президія ВУЦВК'а, на прохання від Всеукраїнського комітету для сприяння вченим, видала декрета про од-

ведення 12 науковим робітникам у Харкові їх приміщень в їхніх-таки колишніх будинках. На підставі цього декрету і мені з родиною одведено в дарове і постійне користування моє приміщення. Біжучого року на підставі закону про денационалізацію я одержав узенький будинок, бо його оцінка відповідала нормі, і то не максимальній (а втім, це дало мені самі клопоти та збитки. Інші пільги за декретом Раднаркому мало не всі фактично відповідали (пайка, позакатегорійна заробітня платня, видання наукових праць державним коштом). Я й далі політював на звичайних підставах. Залишив я деякі платні посади (цього року припинив викладати в ІНО, покинув зовсім посаду в Укрцентросі), але в зв'язку з цим дістав штатну посаду в Українській академії наук, отже моє матеріальне становище було цілком завдовольає за ці роки <...>

Підсумки плідної наукової праці академіка Багалія

Мою наукову діяльність за останнє десятиріччя головним чином зв'язано не з ІНО, а з Українською академією наук, де я за дійсного члена з самісінького її існування (р. 1918), і з науково-дослідною катедрою історії України, що на чолі її я перебуваю з 1922 року, а цього року ще з Інститутом Т. Шевченка – на чолі цього Інституту я тепер став.

Усіх моїх праць надруковано за останнє десятиріччя 34,

більш як на 100 арк. <...>

Наукові досягнення історика Д. І. Багалія. Перше ґрунтовне захоплення – «мандрівний філософ» Г. Сковорода

На перше серед них треба поставити монографію про Г. С. Сковороду. Вона підсумовує всі попередні й нові розвідки про цього найвидатнішого українського культурного діяча кінця XVIII ст. Ця книга на 397 сторінок, видало її Державне видавництво України. Вона складається з двох частин; першу присвячено особі Сковороди, другу його творам з бібліографією всього досі написаного про Сковороду. Взагалі я опрацьовував Сковороду, включаючи й видання його творів, протягом 32 років, з перервами – з 1894 р. (коли забрав був та й видав твори й деякі розвідки про нього) до р. 1927. Це була моя улюблена тема, що дуже мене захоплювала. Тепер я так само планово й систематично обробляв матеріали до його життєпису та науково-літературної творчості, як колись збирав рукописи його творів і джерела для його життєпису. Мені пощастило зібрати деякі нові дані й для життєпису Сковороди, не кажучи вже про його твори. Життєпис Сковороди я намагався дати на тлі його доби, соціологічно її освітливши. У другій частині я зосередив увагу на всіх його творах – як наукових, так і літературних. Вважаючи на те, що в оцінці особи Сковороди й його творів дослідники

чималою мірою розходилися й заперечували один одному, я повинен був, бажаючи надати своїй книзі критичного характеру, навести історично-літературні погляди на нього й на його науку і кінчаючи його добою. З творами Сковороди нелегко обізнатися, зрозуміти їх і зв'язати в одну систему – тим-то я дав читачеві зміст кожного його твору, починаючи з філософських і богословських трактатів і кінчаючи приступнішими байками та віршами. Не задовольняючись цим, я спробував, ґрунтуючись на них, дати філософську систему Сковороди; я вважав за неправдиву думку одного з дослідників, що назвав Сковороду філософом без системи. З мене не філософ, ба навіть з історією філософії я знайомий побіжно і не претендую на те, що остаточно зрозумів його філософську систему, проте, гадаю, що я дав багатий матеріал і для спеціалістів од філософії. Вони вже почасти відгукнулися й на мою оцінку «любомудрія» Сковороди, як-от проф. Шпет, якому я вже дав відповідь у своїй монографії, або Прокоф'єв, що написав велику рецензію на цю монографію в паризьких «Современных записках»; я не погоджуюсь з деякими його думками про Сковороду, але вітаю його виступ, бо він торкається суті філософської системи Сковороди; я маю охоту повести дискусію на тему про Сковороду з усіма, хто відгукнувся досі на мою книжку – маю на увазі статті, на друковані в «Житті і Революції» з приводу моєї книжки. З великим задоволенням бачу, що інтерес до українського мандрованого філософа не меншає і що ця моя книжка ви-

кличе, мабуть, не менше відгуків, як колишнє моє видання творів Сковороди.

Регіональна історія в дослідженнях Д. І. Багалія

Радію також, що мені пощастило видати свою історію Слобожанщини, та ще оздоблену малюнками і мапами. Тут я дав систематичний, доволі вичерпливий нарис історії однієї з областей України, тієї країни, що завсігди була мені за предмет особливих студій, і виконав обіцянку, висловлену в моїх «Очерках по истории колонизации и быта». Можливо, буде колись чи то мені, чи то комусь іншому поширити зміст цього видання, але план, гадаю, залишиться той самий, як і його загальний зміст. А що ця книжка задовольнила і широкі кола радянського суспільства, за довід на це править те, що вона швидко розійшлася в 20 тисячах примірників і тепер її вже немає у продажу. Варто було б її перевидати, поробивши деякі зміни та доповнення.

Своєму короткому нарисові новітньої України я не надаю значення. Це просто перша спроба, первісний звід фактичних даних, що мали закінчити історію України О. Я. Єфименкової. Моя праця над українським джерелознавством мала на меті дати самостійну спеціальну розвідку. Вона являє собою неначе курс лекцій, читаний у вищій школі, й підручник для студентів; з такими вимогами було б справедли-

во і підходити до його оцінки. Статті з української історіографії я вважаю за уривки з такого ж пропедевтичного курсу, з другої частини історіографії. До неї так само стосуються і раніші статті про проф. В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського й інших її представників. Сюди ж підходять і мої етюди про Потебню, Сумцова і Франка. Відділові історії громадської думки та рухів на Україні я надаю актуального значіння, і він тісно зв'язується з науковими завданнями сучасної революційної доби.

Тут на найпершому місці стоїть у мене Т. Шевченко й з'ясування його ролі в таємному Кирило-Мефодіївському братстві – цьому присвячено окрему книжечку, де я подав і нові архівні матеріали, й освітлену з соціологічного погляду його ідеологію.

Далі йде Іван Франко. Його я освітлив з маловідомого боку, як наукового діяча. І нарешті, у зв'язку з 100-річним ювілеєм декабристського руху я організував у Харкові збирання матеріалів про декабристів на Україні, редагував видання Укрцентрархіву та своєї катедри й написав кілька розвідок про декабристів і генезу декабристів на Україні. Це все промовляє, що мої наукові інтереси схилилися в бік громадських рухів ХІХ в. Тепер я цікавлюсь історією польського повстання 1863 р. на Україні: для цієї трохи не зовсім розробленої теми я згуртував численні матеріали з Київського Центрального архіву давніх актів і зробив кілька доповідів у комісії для дослідів над громадськими течіями й рухами при

1-му відділі Української академії наук у Києві <...>

Мої наукові командировання після Жовтня, надто з 1923 року, коли транспорт покращав, були досить численні. Скількись разів я, користуючись з нагоди, працював у Москві і Архіві Жовтневої революції і розшукав там багато матеріалів до історії декабристів на Україні, до історії українських та польських товариств <...> У Києві я розшукав в архіві Давніх Актів цінний матеріал до історії польського повстання 1863 року на Україні й до історії українських цехів, у фамільному архіві В. Б. Антоновича – матеріали до історії його біографії. Звертався я і до Харківського центрального історичного архіву, де колись працював дуже пильно. За дорученням од Українського центрального архіву мене командировано до Москви захищати права України на архівні фонди, що опинилися поза її межами в Москві, у тому й дуже важливого щоденника М. Ф. Кістяківського, поверненого тепер на Україну, а так само до Житомира, щоб з'ясувати передачу відповідних архівних документів до Польщі за Ризькою умовою. Я зібрав силу ще не опублікованих архівних джерел. Виготував до друку низку розвідок; хтілося б, щоб усе це не залишилося моєю науковою спадщиною, а щоб я їх упорядкував і видав сам за свого життя.

Моя громадська справа після Жовтня

Академік Д. І. Багалій – організатор культури й науки в Україні

Моя громадська діяльність за останнього десятиріччя відбувалася по наукових, освітніх та професійних установах радянської України і була присвячена утворенню та поширенню української культури. Її інтенсивність була не менша, ніж за передреволюційної доби, оскільки цьому більш сприяли умови державного та суспільного життя України. На самому початку десятиріччя я взяв активну участь в утворенні в Харкові Товариства «Просвіта» й став на чолі його, будучи обраний на його голову. До нього увіходили представники тодішньої поступової української інтелігенції, і серед них М. Сумцов¹³, що активно у ньому працював. Товариство органі-

¹³ Микола Федорович Сумцов (1854 – 1922) – український фольклорист, етнограф і літературознавець, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1905 р.), академік Академії наук УРСР (з 1919 р.). Досліджував питання українського фольклору та етнографії, народного мистецтва, історії і літератури, образотворчого мистецтва, залишив праці про українських і російських письменників ХІХ століття. У більшості своїх праць, присвячених Шевченкові (понад 30), розглядав творчість поета з демократичних позицій, виступав проти заборони вшанування пам'яті Шевченка, проти заборони вивчати його твори в недільних школах. Його працям про творчість Шевченка властива багатоплановість аспектів дослідження: «Сон Т. Г. Шевченка. До психології художньої

зувало загально-приступні й безплатні курси з різних дисциплін українознавства, що мали успіх серед досить широкого контингенту слухачів, які склалися головним чином з дорослих і малопідготовлених людей «простого стану» – чоловіків та жінок. <...>

За цих же часів у Полтаві утворено також з громадської ініціативи історично-філологічний факультет, що його підтримувала харківська професура. Я брав так само активну участь у його організації і викладав там лекції з історії України по-українськи. На відкритті свого курсу я виступив з програмовою вступною промовою про загальний хід українського історичного процесу. Душею справи на факультеті була Наталя Юстинівна Мірза-Авакянц, що викладала зі мною українську історію. Ми всі їздили до Полтави в дуже важких умовах цієї подорожі за воєнного комунізму. Пам'ятаю, що шибки по вагонах були розбиті, вагони не опалювано. Але нас зогрівала та тепла, навіть гаряча атмосфера, що ми її зустрічали серед своїх слухачів, та й наш власний ентузіазм для підтримки цієї громадської справи. Енергійно виступаю-

творчості» (1913), «Про мотиви поезії Т. Г. Шевченка» (1898), «Головні мотиви поезії Шевченка» (1905), «В. А. Жуковський і Т. Г. Шевченко» (1902), «Пушкін і Шевченко» (1917), «Вплив Шевченка переважно на письменників» (1921), «Харків і Шевченко» (1911), «Гуманізм Шевченка» (1915), «Револьюційне значення "Щоденника" Т. Г. Шевченка» (1922). Сумцов був одним з перших дослідників Шевченка, які вивчали зв'язок його поетичної творчості з фольклором («Вага і краса української народної поезії», 1910; «Етнографізм Шевченка», 1913; «Улюблені народні пісні Т. Г. Шевченка», 1914) (Шевченківський словник. Т. 2. С. 247).

чи в громадсько-просвітній праці, я рішуче ухилився од тодішньої політичної.

Про нездійсненні надії Скоропадщини

Ось розповідь Д. І. Дорошенка про те, як мене закликувано в 1918 р. на посаду прем'єрміністра і як я рішуче од цієї пропозиції одмовивсь.

«Розмови про реорганізацію кабінету, – пише Д. І. Дорошенко, – почали приймати конкретний характер в половині липня. Гетьман зупинився на наміченні голови майбутнього кабінету, бажаючи мати такого, котрий би міг і вмів помирити своєю особою різні групи і кола. Зупинилися на 3 іменнях – пр. Д. І. Багалія, І. Л. Шрага і П. Я. Дорошенка. Мені було доручено провести з ними, розуміється, в найбільшій таємниці, переговори. Я викликав телеграфно з Харкова пр. Багалія. Він приїхав. За кандидатуру пр. Д. І. Багалія промовляло те, що він мав за собою багатий адміністраційний досвід: був кілька літ ректором університету, міським харківським головою і, нарешті, членом Державної Ради від 1906 р. Чужий виключному націоналізму, людина широких поглядів, а в той же час безперечний українець, авторитетний український учений, він міг погодити собою різні кола. Одначе, довідавшись, чого я його закликав, пр. Багалій одмовився від пропозиції стати на чолі нового кабінету. Він заявив, що твердо вирішив присвятити останок свого жит-

тя написанню історії України в 6 томах, що ось 1-й том уже вийшов (історія Слобідської України), а тепер він працює над другими томами. Ніякі мої умовляння не помогли. Я їздив з проф. Багалієм аж кілька разів до гетьмана, і ми умовляли його удвох. Але він уперто одмовився і так ми з ним і не добалакались».

Академік Багалій – керівник архівної справи в Україні

В 1921 – 1922 рр. я був головував в організованому в Харкові «Науковому Товаристві» (філії Київського) при Українській академії наук. Товариство теє мало понад сотню членів і поділялося на дві секції – історико-філологічну й фізично-математичну.

Важливу сторінку у моїй харківській діяльності являє моя участь у різних архівних організаціях. І тут мене поставлено на перше місце – доручено відповідальне керування архівною справою. Радянська влада з самісінького початку звернула пильну увагу на архівну справу – організувала так званий Губкопис при Наросвіті для охорони мистецтв, архівів тощо. Тут на чолі окремих секцій: Музею мистецтва, археологічного стали Ф. І. Шміт, С. О. Таранушенко, М. Сумцов, О. С. Федоровський та інші. Мене поставлено на чолі архівної секції, що відала Харківський історичний архів. Для нього вже тоді складено положення, що його ми ніяк не могли

видерти за царських часів. А коли утворено ще й Тимчасову центральну комісію під головуванням В. Є. Бутвина, щоб відібрати непотрібні архівні матеріали в зв'язку з паперовим голодом, мене введено до цієї Комісії як її дійсного члена та спеціаліста архівної справи. Становище моє в цій комісії було дуже тяжке, бо паперовий трест, що на його користь її складено, намагався загарбати якомога більше архівного паперу й поперероблювати його на фабриках, тимчасом як ми, навпаки, повинні були зберігати всі папери, що мали хоч будь-яку наукову вагу для майбутнього. І в Харкові, і в інших культурних осередках понищено тоді силу цінних архівних матеріалів, що їх не спромоглися одстояти архівні секції, що працювали різнобіжно з Центральною архівною комісією, а часом і сама Центральна комісія не могла простежити за самоправними руйнацькими вчинками паперового тресту. На короткий термін архівну справу в усеукраїнському масштабі об'єднано в окремії установі – Вукопису, де на чолі архівної справи на цілій Україні обрано також мене, та Вукопис, що відав, як колись Гукорис, не саму архівну справу, а й мистецтво, був так само недовговічний. Архівну справу на Україні впорядковано як слід аж тоді, коли утворено в Харкові Центральне архівне управління в 1923 році – Укрцентрархів в усеукраїнському масштабі. Спочатку завідував ним Наркомос, але незабаром перейшов він до ВУЦВК'а. Мене поставлено на чолі Управління, і мені фактично довелося організувати цю установу. Кажу «фактично», тому

що я зрікся посади голови і погодивсь тільки його заступати, бо вважав, що на чолі повинен був би бути відповідальний партійний робітник, який би міг авторитетно відстоювати інтереси Укрцентрархіву в законодавчих органах, та я ж на себе дививсь як на наукового керівника. А втім сталося так, що я мусив об'єднати в своїй особі досить довгий час і голову цієї організації, і його заступника, і був, так би мовити, своїм заступником, та це була, звісно, річ ненормальна. Цю аномалію ліквідовано, коли призначено на голову партійця з великим робітничим стажем – М. М. Тетіна, а після нього – вихованця Комуністичної академії М. А. Рубача. Тоді я міг відійти од постійної роботи в Укрцентрархіві навіть по лінії архівознавства, і мене заступив у завідуванні відділом архівознавства великий спеціаліст у цій галузі проф. В. І. Веретенников¹⁴. <...>

¹⁴ Василий Иванович Веретенников (1880 – 1942) – русский историк. Окончил Петербургский университет. Ученик А. С. Лаппо-Данилевского. Профессор Харьковского (1920 – 1930) и Саратовского (1917 – 1920) университетов; деятель советского архивного и музейного дела, главная область исследований – история России XVIII века, в частности государственных учреждений. Работы Веретенникова написаны на большом архивном материале. Основные сочинения: «История Тайной канцелярии Петровского времени» (1910), «Из истории Тайной канцелярии 1731 – 1762» (1911), «Очерки истории генерал-прокуратуры в России до Екатерининского времени» (1915) (Советская историческая энциклопедия. Т. 3. Стб. 360).

Науково-дослідна кафедра історії України в Харкові, заснована Багалієм

Але в центрі моєї уваги й енергії в Харкові стоїть науково-дослідча кафедра історії України. Я її організував і весь час науково нею керував, одколи її засновано, і до сьогодні. Вона вже має свою історію, і з нею я зв'язаний тісним міцним зв'язком; це, так би мовити, моя улюбленіша дорога дитина, хоч зараз-таки повинен додати, що її діяльність – це наслідок наукової праці її колективу як у колективних, так і в індивідуальних працях її співробітників. Моя організаційна і керівнича праця в кафедрі давала мені велику втіху, і тягар її був для мене легкий і задовольний. Організовано цю кафедру в самих рамцях не самої історії України, а, так би мовити, українознавства взагалі, і в ній було 4 секції – української історії, української етнографії, українського мистецтва й історії українського письменства. На чолі всієї кафедри як загальний керівник стояв я, об'єднуючи всі секції, бо їхні дисципліни мені близькі. Але з початку організації і до самої смерті своєї на чолі секції українського письменства і етнографії стояв великий і од усіх визнаний академік Сумцов – він був найближчий організатор цих двох секцій; секцією української історії керував В. О. Барвінський, секція українського мистецтва мала свого природнього організатора і керівника в особі професора С. А. Таранушенка <...>

Академіку Д. І. Багалію доручено створювати академічний Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка

На початку 1926 року мені доручено організувати наукову установу всеукраїнського значіння – Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка. Мене призначено на його директора. Вироблено й затверджено статут Інституту, штати та кошторис, наукових співробітників. Розпочато вже й органічну роботу Інституту. Навколо нього скупчилися всі шевченкознавці Харкова та Київа. Завдання його дуже широкі: не тільки виучувати Шевченка та його добу, а й усеньке українське письменство ХІХ ст. До цього при ньому утворюють будинок ім. Шевченка з бібліотекою та рукописами Шевченка й інших письменників, кабінет для спеціальних студій над українським письменством перед-Шевченківської доби, по-Шевченківській й по-революційній доби. Інститут має видавати як наукові розвідки про Шевченка й інших письменників, так і їхні твори, відповідно освітлюючи їх для робітничо-селянських мас. Цьому вже покладено початок; складено першу книжку наукового органу Інституту, готуються окремі зошити і вийшла в світ за моєю загальною редакцією серія його творів з перевіреними канонічними передмовами та коментарями шевченкознавців. Інститут перебуває в Харкові, але в Києві знаходиться частина його кабінетів і чима-

ла група постійних співробітників, провадяться й готуються праці для Інституту в цілому.

Треба нагадати тут і про Редакційний комітет для підготовки повної збірки велетня наукової думки на Україні О. О. Потебні¹⁵. Його організовано за ініціативою потебніянців – мене, проф. Ветухова і Б. О. Лезина при Науковому Кабінеті Наркомосу. Мене постановлено в йому за голову, а проф. Ветухова за секретаря, згодом за секретаря був Б.

¹⁵ Александр Афанасьевич Потебня (1835 – 1891) – украинский и русский филолог-славист. Окончил Харьковский университет в 1856 г. В 1860 г. защитил магистерскую диссертацию... С 1875 г. – профессор кафедры русской словесности Харьковского университета, с 1871 г. – член-корреспондент АН. Разрабатывал вопросы теории словесности, фольклора, этнографии... На формирование его философских взглядов оказали влияние идеи А. И. Герцена, Н. Г. Чернышевского, Н. А. Добролюбова, а также И. М. Сеченова... Особый интерес представляют взгляды Потебни на поэтический язык, природу поэзии и вообще искусства как познания. Таким образом его эстетические теории откровенно реалистичны. В поэтическом слове и соответственно в поэтических произведениях в целом Потебня выделяет три составных элемента: внешняя форма (звучание), значение (семантика) и внутренняя форма (или образ). Так в слове «подснежник» помимо прямого значения мы находим представление о цветке, растущем «под снегом». Поэтичность слова (художественное произведение) – это его образность. Внутренняя форма есть средство познания нового, но не путём научной абстракции, а подведением новых впечатлений под уже имеющийся образ. Идеи Потебни после его смерти развивала т. н. «харьковская» школа (Д. Н. Овсяннико-Куликовский и др.); их приняли теоретики символизма, в т. ч. А. Белый, указавший, что русские символисты «подписались бы» под словами Потебни. В связи с возросшим интересом к лингвистическим проблемам поэтики в последние годы наблюдается интерес и к работам Потебни в этой области. Но до сих пор отсутствует анализ поэтической концепции Потебни в свете современного состояния эстетики и теории литературы (Краткая литературная энциклопедия. Т. 5. Стб. 913 – 914).

О. Лезин. Комітет проробив дуже велику роботу, підготував до видання за редагуванням спеціалістів повну збірку праць О. О. Потебні (де було можливо, за його рукописами з відповідними коментарями). Та, на жаль, Держвидав, що з ним складено умову про видання цілої збірки, досі спромігсь видати тільки 1-й том (з 20). Том цей мав такий успіх, що треба було його передрукувати вдруге й утретє. На нараді ДВУ, куди закликано й представників од громадської української думки, я руба поставив питання про необхідність продовжувати це монументальне видання – першу повну збірку його праць, що значіння її виходить поза межі України, нею зацікавлений усенький наш Союз, уся Слов'янщина та навіть Західна Європа.

Ризький мирний договір 1921 р. та проблема повернення культурних цінностей Польщі

<...> Друга тимчасова установа, тісно зв'язана з захистом українських культурних цінностей в усеукраїнському масштабі, була комісія для з'ясування тих культурних цінностей, котрі, згідно з Ризькою угодою, Україна повинна була передати Польщі, це торкалося архівів, бібліотек та пам'яток мистецтва. В даному разі радянська влада повністю поривала з гнобительськими здирницькими діями царської Росії в Польщі. Це здійснювалося на найвищому рівні – підписаним

В. І. Леніним та народними комісарами окремих урядових декретом, подібний якому навряд чи мав місце в історії. Наводимо його:

Декрет Совета Народных комиссаров об охране предметов старины и искусства, принадлежащих польскому народу

Принимая во внимание, что в западных и северо-западных губерниях Российской республики, во многих городах и усадьбах лиц польской национальности находятся предметы, имеющие исключительную художественную или историческую ценность для польского народа, причём большинство этих предметов было вывезено из Польши во время отступления русских войск и раньше, Совет Народных Комиссаров для возвращения этих предметов в полной сохранности всему польскому народу постановляет и для руководства подлежащих революционных властей объявляет следующее:

1. Предметы старины и искусства, библиотеки, архивы и вообще музейные ценности, где бы они ни находились, принимаются как национальная собственность польского народа, под охрану Рабочего и Крестьянского Правительства в лице Комиссариата по Польским Делах и «Общества сохранения древностей» до передачи их польским народным музеям.

2. О принятии под охрану вышеназванных предметов со-

ставляется акт, причём акт о передаче польским музеям предметов, находящихся в польских усадьбах, подписывается собственноручно владелец усадьбы или им на то уполномоченное лицо. Акт составляется в двух экземплярах: один из них находится в Польском Комиссариате при Совете Народных Комиссаров, другой в Петроградском отделе Польского Общества охранения древностей – официального представителя в России польских художественных и исторических обществ.

3. Кроме актов составляется точная опись передаваемых предметов в 4 экземплярах, причём один экземпляр остаётся у владельца, другой – в Комиссариате по Польским Делам, третий – в районном Комиссариате по охране памятников старины или в бюро ближайшего исполнительного органа союза военнослужащих поляков, четвёртый – в правлении «Общества охранения древностей» в Петрограде.

4. Для составления актов и описей и для осуществления настоящего декрета, а равно контроля над соблюдением такового на местах, Польским Комиссариатом назначаются особые районные комиссары с полномочиями Рабочего и Крестьянского Правительства.

5. Все упомянутые организации и лица работают в контакте с местными революционными властями в лице местных Советов Солдатских, Рабочих и Крестьянских депутатов, которым вменяется в обязанность полное содействие в охране на местах и при перевозке польских культурных ценностей.

*Председатель Совета Народных Комиссаров
Вл. Ульянов (Ленин)*

*Народный Комиссар по Просвещению
А. В. Луначарский*

*Комиссар по Польским Национальным Дела
Ю. Лецинский*

*Народный Комиссар по Внутренним делам
Г. Петровский*

*Управляющий делами Совета Народных Комиссаров
В. Бонч-Бруевич¹⁶».*

Діяльність державної комісії по реевакуації на місцях

Мені доручено од Наркомосу і Наркомзаксправ, – продовжує розповідь академік Д. І. Багалій, – організувати таку комісію, і мене поставлено на чолі її, за секретаря був проф. П. Г. Ковалевський. Ми давали постійні звідомлення окремій центральній комісії для реевакуації цих цінностей у Москві; на Україні в різних центрах призначено уповноважених, що розшукували культурні цінності, належні Польщі. Розшукуючи те, що потрібно було віддати Польщі за Ризькою угодою,

¹⁶ Министерство иностранных дел СССР. Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г. М., 1957. С. 95 – 96.

комісія одночасно також захищала ті культурні цінності, що їх польський уряд, хоч і вимагав, але, на нашу думку, як експертів-спеціалістів, їх на підставі угоди УРСР не повинна була видавати. Величезну вагу з приводу цього мало суперечне питання про повернення Польщі збірки стародруків з Київського університету і Волинських актів з Київського Центрального Архіву. Щоб захистити ці культурні цінності, що мали для України виключне значіння, мене викликано до Москви, де я в присутності найвидатніших польських наукових експертів, викликаних з Варшави, Львова та Кракова, зачитав доповідь, де довів, що Київський університет був спадкоємець Кременецького ліцею, і через те до нього й перейшли за правом ці збірки. <...>

Перехід на роботу до Академії наук України

14. XI.1918 р. мене затверджено дійсним членом Української Академії Наук. 19.XII.1918 обрано на голову 1-го відділу, і ці обов'язки я виконував аж до 1.I.1920, себто протягом цілого 1919 року; заступав я голову-президента з 5.VII.1919 до 1.I.1920 р., виконував я також по сполученню обов'язки секретаря 1-го відділу, а так само редагував 1-шу книжку «Записок» 1-го відділу, як його видання. Офіційні дані про мою працю на 1-му відділі Академії, на Спільному Зібранні і в комісіях можна знайти в надрукованих і ненадрукованих протоколах цих академічних установ.

Вони збереглися і в моїй пам'яті, але я їх не наводитиму. Скажу тільки одне – працював я напружено, і праця ця мене цілком задовольняла. Академію допіру організовано, було багато планів та надій. На Першому Відділі робота йшла дружньо. Мені припало писати мотивовані записки про тих вчених з моєї спеціальности, що їх я перший пропонував на дійсні члени Академії або керівники установ. Такі записки з оцінкою їхньої наукової діяльности складав я про небіжчика М. І. Білашівського, що його запропоновано й обрано на дійсного члена на катедру археології України, проф. К. В. Харламповича, обраного на дійсного члена на кафедрі історії церкви, про проф. О. С. Грушевського, обраного на директора Комісії для складання Історично-географічного словника Української землі, про проф. В. Ю. Даниловича, обраного на посаду керівника Археографічної комісії. І тепер з почуттям великої моральної втіхи пригадую, як ми вчотирьох (Аг. Ю. Кримський, С. О. Єфремов, М. Т. Білашівський та я) робили засідання на квартирі члена 1-го відділу акад. М. І. Петрова й пішки ходили до нього на Поділ, бо він був розбитий паралічем і не сходив з ліжка, дарма, що зберіг повною мірою і пам'ять, і знання, і розум, і мову. У той же час склав я, сидячи в садочку Академії, «Збірник матеріалів про громадську діяльність» свого вчителя В. Б. Антоновича; цього збірника ще не надруковано, але маю надію в найб лижчий час надрукувати його в виданнях Української Академії Наук. Я брав також активну участь у справах заснованої тоді Всенародної

Бібліотеки, знайомлячись за дорученням од неї з бібліотеками проф. В. Б. Антоновича і В. С. Іконнікова, і надрукував про них статті; надрукував статтю і про Харківську громадську книгозбірню, де накреслив перед нею нові завдання в зв'язку з новими вимогами культурного будівництва. Виконував навіть короткий час обов'язки голови її Ради. Переїхавши до Харкова, я ніколи не втрачав своїх наукових зв'язків з Академією, як її дійсний член: приїздив до Києва, писав і друкував у її виданнях свої наукові праці, робив доповіді, виконував її наукові доручення й керував деякими науковими дорученнями, раз у раз виконував доручення в Українці. І я тішуся з того, що можу оддавати наприкінці свого віку значну частину своїх сил найвищій науковій установі на Україні – Українській Академії наук у Києві, що маю величезну честь і насолоду бути її дійсним членом і що вона вирішила відзначити мій ювілей, доручивши мені скласти цю автобіографію.¹⁷

¹⁷ Київська старовина, 1992, № 5. С. 92 – 98.

РОСІЙСЬКІ РЕВОЛЮЦІЙНІ ДЕМОКРАТИ – ДРУЗІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, ШАНУВАЛЬНИКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

**М. Г. Чернишевський –
засновник справжнього
наукового шевченкознавства**

З цілком солідної й поважної когорти об'єктивних, чесних та відданих науці дослідників творчості поета лише одиницям удалося знайти гідні геніального українця слова, які змогли передати його справжню велич. Ця неоціненна честь одному з перших, якщо не першому, випала на долю видатного російського революційного демократа Миколи Гавриловича Чернишевського, якому пощастило особисто спілкуватися з Шевченком. «Великий русский публицист понял, почувствовал и полюбил народный украинский язык. Он познакомился в лице Т. Шевченко, – пише знана, чутлива й допитлива дослідниця Марієтта Шагінян, – с народ-

ным украинским характером: «Очаровательное соединение наивности и тонкости ума, мягкость нравов в семейной жизни, поэтическая задумчивость характера непреклонно-настойчивого, красота, изящество вкуса, поэтические обычаи – всё соединяется в этом народе». Так нарисовал он в своей статье портрет украинского крестьянина. Но ведь «поэтическая задумчивость характера непреклонно-настойчивого», – это портрет и самого Тараса Шевченко. Заставив звучать в живой политической, злободневной борьбе могучий общественный смысл всего явления Шевченко, используя это явление для защиты передовых позиций революционной российской демократии; провозгласив как жизнеспособный язык украинской национальной культуры молодую народную речь Тараса Шевченко, – Чернышевский заложил для нас первые основы подлинной социалистической науки о Великом Кобзаре»¹⁸.

¹⁸ Мариэтта Шагинян. Собрание сочинений: в 9 т. Т. 8. М., 1989. С. 491. Наведено частину поясень до цієї глибокої й ґрунтовної узагальнюючої праці серйозного й вдумливого науковця: «Впервые отдельной книгой – Гослитиздат, 1941. Подписано к печати 8 января 1941 года: первоначальное название: «Шевченко». Переиздавалась там же в 1946 и 1964 годах. Вышла на украинском языке в изд-ве художественной литературы «Дніпро», (Київ, 1970). По выходе книги в 1941 году работа над нею продолжалась. Каждое последующее издание писательница неутомимо обогащала новыми фактами и материалами. Так, готовя в 1967 году шеститомник, М. С. Шагинян сообщала: «Продолжаю редактировать оставшиеся тома... Эта работа займет в новом году много времени, так как нужно написать новые главы в монографии о Шевченко и Гете...» В феврале 1944 года монография «Тарас Шевченко» была защищена Мариэттой Шагинян как докторская диссертация. В 1976 году за многолетние творческие исследования в обла-

Йдеться передусім про методологію підходу й вивчення творчості й діянь історичної особи, її внесок у життя й діяльність власного народу, більше того: в розвиток світової цивілізації, в даному разі – про славетного сина українського народу Тараса Григоровича Шевченка.

Враховуючи наведене вище підсумкове висловлювання М. С. Шагінян, процитуємо – без особливих скорочень думки й узагальнення, що спрямували подальший розвиток наукового шевченкознавства.

Одразу ж після смерті Великого Кобзаря – в жовтневому номері демократичного російського журналу «Современник» за 1861 рік – послідовний та полум'яний поборник братерства й єдності народів Росії Микола Гаврилович Чернишевський виступив із глибоко предметною, переконливою, яскравою статтею «Национальная бестактность», де об'єктивно, зацікавлено, делікатно й по-товариському щиро й дохідливо з'ясував непересічну роль та незламний авторитет Шевченка – активного учасника самовідданої боротьби українського народу за здійснення багатотисячлітніх прагнень до волі й щастя, за визволення з кріпосницького рабства, до єдності українських земель.

сти национальных литератур писательница Указом Президиума Верховного Совета СССР была удостоена ордена Дружбы народов». (Мариэтта Шагинян. Собрание сочинений: в 9 т. Т. 8. С. 710.) Шевченківський словник. (Т. 2. С. 351) доповнює: «Державна премія СРСР, 1951 р., Ленінська премія, 1972 р.».

Безпосередній привід до виступу Чернишевського – проавстрійська активність львівського «Слова»

Починається ця знакова стаття зверненням до західної гілки українців, яка жила в Галичині під владою Австро-Угорщини, зверненням – сповненим щирих почуттів до всіх частин роз'єданого українського народу:

«Мы не знаем, дойдёт ли наша статья до сведения галицийских малороссов; если не дойдёт, она будет написана напрасно, потому что собственно для них только мы пишем её, пишем с самым искренним сочувствием к ним, с самым полнейшим желанием блага им. Да и как могли бы мы не сочувствовать им? Галицийские малороссы, или, как они себя называют, русины, отличаются всеми свойствами, общими целому малороссийскому племени. А если есть племена, могущие к себе привлекать симпатию больше, чем другие племена, то именно малороссы – одно из племён наиболее симпатичных <...> так что иноплеменник становится малорусским патриотом, если хоть сколько-нибудь поживёт в Малороссии. (А их положение! Это племя по преимуществу – крестьян, доля которых тяжела. Их патриотизм чист от помысла о порабощении других; они желают лишь того, чтобы им самим было легче жить на белом свете: никакое другое племя

не хотят они подчинять себе или обижать.) Нельзя не сочувствовать им.

Но пусть же они, не оскорбясь, выслушают мысли, быть может, щекотливые для них, но высказываемые только из желания успеха их стремлениям.

Пред нами лежат два первые номера львовского «Слова», газеты, называющей себя органом галицийских малороссов¹⁹. Мы не можем знать, все ли галицийские малороссы хотят признавать своим органом эту газету, но она, очевидно, издаётся людьми, убеждёнными, что за ними стоит, по одной с ними дороге пойдёт всё русинское племя. Самая возможность такой мысли их показывает, что людей, сочувствующих им, между русинами очень много. Если они и не представители всего племени, они, во всяком случае – представители сильной и, вероятно, самой сильной между русинами партии. Мы судим о ней только по двум первым номерам газеты. Следующим номерам не случилось дойти до нас. Мы хотели бы думать, что материал, представленный этими двумя первыми номерами, недостаточен для того, чтобы судить о партии, имеющей своим органом «Слово», но, к сожалению, мы не можем думать так: слишком выразительно определился политический такт этой партии в первых двух номерах её газеты. Каждое наше слово о ней будет основыв-

¹⁹ Газета «галицийских малороссов» отвечала на статью Чернышевского в духе российского панславизма. (Примітка видавців творів Чернишевського.) – Шевченківський словник. Т. 2. С. 1042.

ваться на выписках из этих двух номеров.

О языке, которым написана эта газета, мы не желали бы судить: мы слишком плохие знатоки в этом деле. Но спрашиваем у кого угодно, слышавших малорусскую речь, имеют ли хоть малейшее сходство с ней следующие фразы: «благослови нас, на дело, на добрый подвиг духа, да соблюдем веру и отечество»; «честно служивший Богу своим словом», «для которого в неприязненных обстоятельствах погасло»; «все силы нашего духа, всё стремление ума»? Эти фразы взяты нами с одной первой страницы первого номера, и много можно было бы набрать в ней других точно таких же. Разве это – малорусский язык? Это язык, которым говорят в Москве и Нижнем Новгороде, а не в Киеве или Львове. Львовское «Слово» основывает свои права и надежды на том, что малорусское племя – племя на 15 миллионов человек. Зачем же говорить о племенном единстве ломаным языком, которым никто не пишет нигде, кроме Львова? Наши малороссы уже выработали себе литературный язык несравненно лучший: зачем отделяться от них? разве он так далёк от языка русинов, что им нужно писать другим наречием? Но если так, вы – уже не малороссы: вы, как лужичане, – отдельное племя. Но если так, вас только 3 миллиона, и вы не можете удержать своей народности. Что за странные люди! воодушевляются мыслью о своей национальности и хотят дробить своё племя на мелкие части без всякой надобности.

Шкідливість політичної програми львівського «Слова» за оцінкою Чернишевського

И если б это относилось ещё только к одному вопросу о литературном языке, – нет, львовское «Слово», не колеблясь, обнаруживает такую же мысль и относительно политической жизни племени. Переводим первую статью 1-го номера «Слова», озаглавленную «Наша программа».

Нашу программу мы выскажем открыто и искренне в следующих словах:

«Мы существуем как русины и, как русины, имеем своё особенное происхождение, обычаи, язык и веру. Всё это нам осталось наследством от святых предков; всё это мы любим с таким жаром, что готовы пожертвовать за это нашу кровью до последней капли. Таково уж от природы наше русское сердце».

«Такова же и душа наша» (вот к чему приводит претензия создавать своё особенное литературное наречие на смеси народного говора с литературным языком других племён; в настоящем случае – великорусского племени, – не довольствуясь уже готовым литературным языком, выработавшимся у большинства малорусского племени; «сердце» народа выходит чем-то особенным от «души» народа).

«Слово» прагне до того, щоб Галичина отримала статус «провінції Австрійської імперії»

«Такова же и душа наша, потому что мысли в ней чисты и здравы. Мы смотрим на свою страну, как на провинцию Австрийской империи. Этою империею владеет государь, которому мы верны не по одной привычке, но и по здравому размышлению». Заметим это: русины объявляют, или, лучше сказать, львовское «Слово» объявляет от имени русинов, что они не хотят соединяться с остальными малороссами, что они верные защитники Австрийской империи. К чему же говорить о национальности, если не хочешь национального единства? Мы понимаем, что не всякое стремление можно обнаруживать в данном положении. Но если внешняя необходимость заставляет отлагать на время какую-нибудь заветную мысль, то никто ведь не заставит человека провозглашать противоположный догмат. Молчание мы поняли бы; но не понимаем, что такое и к чему говорит львовское «Слово» о своём чувстве к Австрийской империи, или, лучше сказать, зачем при таком чувстве издаётся «Слово».

Подобные чувства лучше излагаются на немецком языке. Но «Слово» продолжает излагать свою мысль, подкрепляет её доказательствами. «Верная история галицко-русско-

го народа показывает нам, что потеряв самостоятельность, Русь» (то есть Малороссия) «в течение четырёх веков теряла свою народность и утрачивала, наконец, ясное сознание о себе. Она оживилась уже при правительстве более беспристрастном, каким оказалось для неё правительство австрийское». Кажется, ясно: львовское «Слово» предпочитает австрийцев полякам; поляки 400 лет угнетали малорусскую народность в Галиции, а под австрийскою властью она воскресла. Прошлых отношений поляков к малороссам мы не станем разбирать, потому что нынешним людям в своих чувствах и действиях надобно руководиться не прадедовскими отношениями, а нынешними своими надобностями; иначе бретонцу следовало бы ненавидеть французов, которые когда-то угнетали бретонцев.

Но неужели австрийские немцы – такие надёжные покровители русинской национальности? Разве не высказывают они теперь совершенно ясно, что все народности Австрийской империи хотят подчинить немецкому элементу, и разве не было это всегда коренным принципом австрийской политики? Странные люди! Из-за воспоминаний о старине проникаются они преданностью к нынешнему общему неприятелю их и старинных их неприятелей, не могущих быть вредными для них теперь, ищущих союза с ними для общей формы. Но львовское «Слово» твёрдо стоит на старине. «Так учит нас история, так говорит в каждой малорусской хате верное предание народа»... Да, Меттерних совершенно

одобрил бы этот взгляд. Впрочем, ведь Меттерних, вероятно, был друг русинов; так надо полагать по отзыву львовского «Слова» об австрийском правительстве.

Но продолжаем читать программу...

«Дальше мы признаём и убеждены, что русскому (русинскому) народу нужно больше просвещения. Все силы нашего духа, всё стремление ума и мыслей мы посвящаем добросовестно, бескорыстно, распространению народного образования. Но мы издаём политическую газету для более просвещённой части народа, потому наша деятельность тут есть и будет преимущественно посредническая. От почтенных наших корреспондентов, живущих большей частью в непосредственном сношении с народом, будет преимущественно зависеть то, чтобы придавать нашему «Слову» слог и язык, как можно более понятный нашему народу».

Якої народної освіти домагається «Слово»?

Всё это так. Но должно смотреть, кто может, а кто никак не может быть надёжным союзником в заботах о народном просвещении. Мы боимся, что некоторые из следующих статей львовского «Слова» внушены излишнею надеждою на такие общественные элементы, которые ни в каком случае не будут полезны для народного образования. Мы боимся также, что львовское «Слово» по старинным воспоминаниям смотрит слишком враждебно на другие силы, которые теперь искренне готовы содействовать развитию просвещения между русинами. Мы боимся, не отдаётся ли львовское «Слово» врагам русинского племени и не отталкивает ли от себя его нынешних союзников. Надобно смотреть на живые отношения и надобности каждой партии или народности, а не действовать по одному примеру предков, обстоятельства которых были совершенно иные. Продолжаем читать программу.

Заяви «Слова» загострюють суперечності між національностями, що населяють Галичину

«Наконец, мы объявляем, что в многовековом международном²⁰ споре, который открыто ведётся или не ведётся в нашей стране, названной Галициею по имени русского города, в этом споре мы стоим решительно на стороне Руси» (русинской национальности). «Ничего этого не могут требовать от нас, русинов, и самые противники». Что русинская газета стоит за русинов, этому, конечно, так и должно быть. Но мы не находим политического такта в том, что редакция львовского «Слова» спешит упоминать о международном споре в Галиции, как будто основывается именно для этого спора. Вопрос мог быть поставлен гораздо полезнейшим для русинского народа способом: имеет ли этот спор такую первостепенную важность, какая придаётся ему с одной стороны предрассудками (ведь львовское «Слово» хочет бороться против предрассудков!), а с другой стороны людьми, для которых выгодно раздувать в каждой части Австрийской империи, чтобы держать каждую народность в угнетении силой другой народности? Меттерниховская система во-

²⁰ Надо понимать межнациональном (то есть речь идёт о споре между русинами и поляками). (Ред.)

оружала венгров на кроатов²¹ и сербов, а сербов и кроатов на венгров. Для какой национальности было полезно то, что она поддалась тактике Меттерниха? Много ли выиграли, например, кроаты и австрийские сербы тем, что защищали австрийцев от венгров? Мы полагаем, что львовскому «Слову» следует внимательнее подумать об этом, чтобы не быть увлечену к способу действий, который может нанести очень много вреда нерусинскому населению Галиции, но ровно столько повредил бы и русинскому племени. Следовало бы «Слову» повнимательнее подумать также, надобно ли считать за спор между национальностями тот спор, в который оно бросается с такой готовностью и который понимает оно как спор национальностей?

²¹ Хорватов.

Соціальні причини існування суперечностей між національностями Галичини

Очень может быть, что при точнейшем рассмотрении живых отношений львовское «Слово» увидело бы в основании дела вопрос, совершенно чуждый племенному вопросу, – вопрос сословный. Очень может быть, что оно увидело бы и на той, и на другой стороне и русинов, и поляков, – людей разного племени, но одинакового общественного положения. Мы не полагаем, что польский мужик был враждебен облегчению повинностей и вообще быта русинских поселян. Мы не полагаем, чтобы чувства землевладельца русинского племени по этому делу много отличались от чувств польских земледельцев. Если мы не ошибаемся, корень галицийского спора находится в сословных, а не в племенных отношениях. И если мы не ошибаемся, та сословная партия, которая представляется львовскому «Слову» враждебной к русинской национальности, не имеет собственно к этой национальности ровно никакой вражды, а по сословному вопросу расположена теперь эта партия к чрезвычайно большим уступкам в пользу поселян как польского, точно так же и русинского племени. Вот об этом-то и не мешало бы подумать львовскому «Слову»... Впрочем мы ещё будем иметь

надобность возвратиться к этому основному галицийскому вопросу по поводу следующих статей «Слова».

Про прагнення втягти пастирів православної церкви в політичні суперечки

...За програмою следует статья, напечатанная с такою же широкою расстановкою строк, как и самая программа: внешний вид показывает, что эта вторая статья – тоже капитальная, руководящая статья.

(Вот она.

«День святого Григория Богослова текущего года показал новорожденное дитя наше, русинское «Слово», нашей матери Руси (русинской Галиции...)

Мы не знаем прошлой деятельности высокопреосвященного Григория, архипастыря православных русинов, и с удовольствием готовы предположить, что деятельностью своею он заслужил безграничное уважение, какое высказывается ему в этой статье... Но мы всё-таки не можем не сказать русинам, что напрасно вмешивать архипастыря в то дело, органом которого хочет быть львовское «Слово». Это дело мирское, чуждое прямых священных обязанностей архипастыря и отчасти не согласное с ним. Архипастырь должен проповедывать любовь к врагам и христианское смирение. Львовское «Слово» основано для борьбы с противниками русинского народа. Оно теперь видит этих противников в поляках:

но в ком бы оно ни увидело их по более здоровом рассмотрении дела, – в поляках ли, в австрийцах ли, в некоторой ли части самих русинов – всё равно, оно конечно не откажется от борьбы с врагами русинского народа; а враги у русинского народа, несомненно, есть, потому что в мирских делах без вражды никогда не обходится. Каково же должно быть отношение архипастыря к этому мирскому делу, соединённому с враждой? По обязанности самого сана он должен «благословлять, а не проклинать»; начав бороться против врагов русинского народа по мирским делам, он изменил бы обязанности своего сана. Мы не полагаем, чтобы русины захотели подвергать своего любимого пастыря справедливому нареканию.

Чернишевський проти давніх зусиль Риму окатоличити українське населення Галичини

В чём состоит главный упрёк католическому духовенству? В том, что оно, забывая о прямых своих обязанностях, вмешивается в мирские дела, в борьбу политических партий. Львовское «Слово» поступает неразумно, взывая к архипастырю своему, чтобы он последовал дурному примеру католических кардиналов и прелатов. Как бы то ни было, львовское «Слово» – орган политической партии. Желая иметь всп. Григория своим руководителем, оно хочет сделать его предводителем политической партии. Согласиться на такое желание высокопреосвященному Григорию значило бы повредить интересам православной церкви в Галиции, как вредят интересам католической церкви французские, итальянские и немецкие епископы, делающиеся предводителями одной из политических партий. Они восстанавливают против себя другие партии...

От интересов православия в Галиции обращаясь к мирским выгодам русинского народа, мы также находим способ действий русинского «Слова» прямо вредным для целей, которое оно себе ставит. Руководителями в каждом деле должны быть те люди, которые наиболее способны управ-

лять этим делом успешно, хорошо знают его и могут ставить его главной задачей своих мыслей и усилий. Но политика никогда, конечно, не была и не будет специальностью русинского первосвященника...

О мирских делах надобно заботиться мирским людям...

<...> положим, что и правду говорит львовское «Слово», будто «ныне целая Европа удивляется плодам нашей старинной литературы», – то есть «Слову о полке Игореве», летописи Нестора и договорам Олега и Игоря с греками; – пусть она удивляется им, хотя она нимало и не думает о том; пусть эти «дивные», по мнению «Слова», плоды и принадлежат галицийским русинам, хотя они принадлежат вовсе не тому отделу малорусского племени, который проживает в Галиции и отвергает в львовском «Слове» своё единство с другими малороссами; что из всего этого? Какие права в настоящем могут основываться на фактах X или XII столетия? Трактаты 1815 года отвергаются теми народами, нынешним потребностям которых они не удовлетворяют, а вы хотите опираться на договор Игоря с греками. Такие доводы могут употреблять лишь люди, совершенно лишённые политического знания, люди, которые будут по своей неопытности игрушками в руках интриганов. Политические права племени основываются на его живых отношениях. Вы хотите писать по-русински?»

Що має забезпечити успіх русинського видання

Прекрасно; если вы умеете писать. Вам не нужно никаких других доводов; вам нужно это, вам приятно это, – чего же больше? Вы имеете на это полное право. На Олега и Нестора ссылаться тут смешно. Будет ли иметь успех ваше желание? – Это зависит от того, будете ли вы иметь публику. Если в русинском племени есть достаточное число людей, у которых уже развилась потребность читать газеты, вы будете иметь успех теперь же (когда сумеете писать для них дельные и полезные вещи). Если нет, Нестор и Игорь вам не помогут, – у вас нет публики, вы должны ещё позаботиться о том, чтобы научить ваших соплеменников искусству чтения. Тут важность не в доказывании удивительных достоинств старинной вашей литературы, а в нынешней степени просвещения у вашего племени.

Діяльність «Слова» потребує корінних змін

Но есть люди, доказывающие, что русинское наречие неспособно иметь литературу: это – враги наши. Конечно, пока вы не будете иметь многочисленной публики, многие будут сомневаться в полезности и практичности ваших попыток издавать русинские газеты, особенно если вы будете писать ломаным языком, каким пишете теперь, смесью местного галицийского наречия с нашим литературным и с церковнославянским языками. Но такое сомнение вовсе не означает вражды к вам. Вот мы, например, желаем вам всего хорошего, а в полезности вашей газеты тоже сомневаемся очень сильно. Или даже и не сомневаемся, а совершенно уверены, что вы идёте по ложному пути. Зачем вы придумываете себе особенное ломаное наречие, отделяясь от общей малороссийской литературы? Одна галицийская часть малороссов так мала, что не в состоянии иметь своей отдельной порядочной литературы, как не может иметь порядочной литературы Костромская губерния или Дорсетширское графство, Тироль или Люблинское воеводство. Эти маленькие части больших народностей что-нибудь значат в чём бы то ни было – в литературе ли, в политической ли жизни – только тогда, когда держатся в одном целом с остальными частями своего народа. А впрочем, не напрасно ли мы с ва-

ми и рассуждали о том, на каких доводах должно опираться право русинского народа иметь родную литературу? Нужно ли вам перед кем-нибудь доказывать это право? Разве-кто-нибудь отрицает его? Вы горячитесь против поляков²²...

²² На нашу думку, тут і далі, можливо, певним чином дещо загострюється розглядуване питання. Разом з тим, варто розуміти, що стаття, яка цитується, – як буде видно вище, спрямована проти орієнтації «Слова» на дії Відня, який базував свою політику на розпаленні ворожості слов'янських націй, загарбаних Австро-Угорщиною. Саме в цьому імперський Відень убачав найзручніший засіб збереження свого панування і над українцями, і над поляками. Можливо, також, що послідовний борець проти російського царизму М. Г. Чернишевський у такий спосіб висловлював свою солідарність із самовідданою боротьбою польських революціонерів-демократів із царськими гнобителями народів.

До чего спрямована стаття «Русины и их отношения к соседям»

За статью «Русины и их отношения к соседям» следуют письма корреспондентов из разных мест. Первый корреспондент говорит, что русинская журналистика «должна твёрдо держаться, как аксиомы, того политического принципа, что только при Австрии и с тесной нею политической связи может Галицкая Русь с успехом» вести своё дело. Другой корреспондент мимоходом открывает, в ком имеет своих противников русинская литература. «Находятся, к несчастью, такие люди, которые, покинув прародительскую ниву, отрекшись от своей матери и родного слова, стали возделывать чужую ниву, отдались в опеке мачехе, и, стараясь войти к ней в милость, страшно враждуют ныне против своей кормилицы и всякими способами усиливаются отнять у неё сыновей, ещё оставшихся верными ей...» Что же после этого сваливать вину на соседей, когда враги ваши – вовсе не соседи, а некоторые из наших единоплемянников наших? Подобное положение было у нас при Сумарокове и даже при Карамзине. Некоторые русские отрекались от родного слова для французского языка и презирали русскую литературу, провозглашая, что на мужицком языке нельзя читать книг, а надобно читать на французском. Чем тут были виноваты французы? – Ни душой, ни телом. Чем же поправилось дело

нашей литературы? Враждою ли против французов, бывших тут ровно ни при чём, или хваливших тогдашние наши литературные попытки, например, трагедии Сумарокова? Поправилась наша литература просто тем, что хотя несколько распространилось у нас просвещение (при помощи французов же и других просвещённых наций).

Головна причина злиденного життя національностей Галичини – їх пани-визискувачі

Мы видим, что само русинское племя делится на две разные партии: масса народа говорит на родном языке и любит его; некоторые русины стыдятся быть русинами и враждуют против русинского языка... Даже за отрывком, который у нас выписан, следует брань на поляков и за что же? Как вы думаете? Одна из польских газет сказала, что львовское «Слово» будет печататься «русскими» буквами. Что ж – это правда. Львовское «Слово» действительно печатается тем самым шрифтом, какой принят у нас в России. И какая обида в этом справедливом замечании польской газеты? Но львовское «Слово» обижается и бранится. Оно доказывает, что шрифт, употребляемый у нас в России, заимствован нами, русскими, у русинов и поэтому должен называться не русским, а русинским. Удивительно! Мы того и ждём, что львовское «Слово» увидит обиду и злонамеренность во мнении нашем о единоплеменности галицких русинов с остальными малороссами...

К № 2 приложено особенное прибавление, предназначенное для русинских простолюдинов и напечатанное славянскими буквами. Тут объясняется простому народу образ дей-

ствия, которого он должен держаться в настоящее время, когда императорским дипломом 20 октября пожалована свобода всем народам Австрийской империи. По диплому этому учреждаются провинциальные сеймы, и львовское «Слово» внушает, каких депутатов должны русинские простолюдины выбирать на галицийский сейм. Объяснение начинается с того, что если русины не будут иметь на галицком сейме сильных защитников, то пропадут от поляков. «Мы попадёмся в новую неволю...» По этому случаю припоминается, в чём состояло прежнее порабощение. «Когда Галицкое государство отдалось под власть короля польского, обещаны были русинам равные с поляками права и свободное исповедание христианской веры по греческому обряду. Но этого обещания польские правители не сдержали: скоро начали они вводить своё исповедание и признавать равные с правами польских панов права только за теми русскими панами, которые приняли латинское исповедание. Таким образом наши русские паны не только приняли польское исповедание, но и перестали быть русинами; русинская народность, потеряв своих сильнейших сыновей, долго не имела никаких заступников, кроме духовенства. Ещё и теперь мы имеем множество богатейших панов, которые происхождения русинского, в которых течёт чистая русинская кровь, но в которых нет ни русинского сердца, ни русинской мысли, которые, быть может, ещё и враждебны своей матери, русинской народности. Русское сердце, привязанное к русской народности, можно най-

ти только в тех, которые держатся греческо-русского исповедания; но и между ними есть такие, которые больше дружат чужим, чем своим».

Разберём эти мысли и факты. Защитники и неприятели русинского простонародья различаются по исповеданию и языку; католики поляки – враги русинов, православные русины – друзья их. Так ли? – Но тут же прибавляется, что и между православными русинами есть враги своего народа. Как связать это с предыдущим? Значит, по вероисповеданию и по языку нельзя русинскому народу различать врагов от друзей. Зачем же львовское «Слово» на каждой строке твердит русинскому народу: «считай своими врагами всех поляков, считай своим другом каждого русина», – зачем оно внушает этому народу эту фальшь, против которой само свидетельствует?

Мы видим также, что много богатейших панов в Галиции – чистые русины; это засвидетельствовано самим львовским «Словом». Если оно хочет быть представителем интересов русинского народа, пусть оно спросит у русинов, меньше ли, чем польские паны, брали повинностей эти русинские паны, больше ли польских панов они сделали уступок русинскому народу, – короче сказать, легче ли было русинскому поселянину у русинского пана, чем у польского?

Слышали мы свидетельство об этом от человека, не слишком любившего льстить полякам, от человека, имя которого драгоценно каждому малороссу, – от покойного Шевчен-

ко. (Впрочем, львовское «Слово», быть может, не признаёт Шевченко своим человеком: ведь он – не русин и в львовском «Слове» наверное не стал бы писать.) Он свидетельствовал нам, что паны из малороссов далеко уступают панам из поляков справедливостью и человечностью в обращении с поселянами. Этот отзыв прекратил для нас возможность смотреть на отношения поляков к малороссам теми глазами, которыми смотрит львовское «Слово». Он окончательно разъяснил для нас ту истину, которую мы давно предполагали сами. Вот она.

Звернення до авторитету Шевченка переконливо доводить, що становище селян визначає не національність, а соціальний статус

В землях, населённых малорусским племенем, натянутость отношений между малороссами и поляками основывалась не на различии национальностей или вероисповеданий; это просто была натянутость сословных отношений между поселянами и помещиками. Большинство помещиков там – поляки, поэтому недоверие простолюдинов к полякам – просто недоверие к помещикам. Когда малороссы говорят о панам, они только забывают прибавлять, что в числе панов есть и малороссы, потому что панов малороссов гораздо меньше, чем поляков. Но к этим панам у них отношение точно таково же, как и к польскому большинству панов. Различие национальности не делает тут никакой разницы. О чувствах и поступках польских панов относительно поселян разных племён нужно сказать точно то же, что о чувствах малорусских поселян к панам разных племён: различие национальностей и тут не производит никакой разницы в отношениях... Тут дело в деньгах, в сословных привилегиях, а не сколько в национальностях или вероисповедании. Малорусский пан и польский пан стоят на одной стороне, имеют одни

и те же интересы; малорусский поселянин и польский поселянин имеют совершенно одинаковую судьбу; ... она была одинаково дурна: на сколько склонится она или станет она лучше для одного из них, ровно на столько же и для другого. Ничего этого не понимает львовское «Слово». Ему не то неприятно, что поселянам было тяжело; ему неприятно лишь то, что большинство панов говорило не малорусским языком. Оно не понимает, что малорусскому поселянину не было бы ни на волос легче, если бы все паны в Малороссии были малороссы, – напротив, было бы малороссу тяжелее от этого, как свидетельствовал нам Шевченко. Мы знаем, что очень многие из образованных малороссов и кроме помещиков не захотят признать этого мнения за истину: она противоречит национальному предрассудку, потому многими будет отвергнута, по крайней мере, на первый раз. Но никакие голословные возражения не поколеблют нашего мнения, опирающегося на такой авторитет, как Шевченко. Не опровергать наши слова мы советуем друзьям малорусского народа, а призадуматься над ними и проверить их фактами. Факты подтвердят их, мы в этом уверены, потому что Шевченко чрезвычайно хорошо знал быт малорусского народа. Опираясь на этот непоколебимый авторитет, мы твёрдо говорим, что те, которые захотели бы говорить противное, ослеплены предрассудком, и что малорусский народ ничего, кроме вреда не может ждать себе от них»²³.

²³ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений: в 15 т. Том 7. Статьи и

ПЕРШЕ ПРОФЕСІЙНЕ УПОДОБАННЯ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ

**М. Г. Чернишевський – засновник
наукового шевченкознавства. М. С.
Шагінян – одна з його наступниць**

Не слід виключати того, що саме на підставі цього наведеного щойно яскравого й глибокого, справді наукового твору «Национальная бестактность» досвідчена, пройнята щирим захопленням геніальною творчістю та особистістю поета-революціонера шановна М. С. Шагінян проголосила Миколу Гавриловича Чернишевського засновником наукового шевченкознавства.

Марієтта Сергіївна, як відзначалося вище, вагому частину свого життя віддала науковому вивченню та висвітленню творчості й діяльності великого сина українського народу – Тараса Григоровича Шевченка. У 1944 році дослідниця – про що йшлося вище – захистила присвячену геніальному синові українського народу докторську дисертацію. В грудні 1945 р. дослідниця записала: «При пересмотре текста работы, защищённой в феврале 1944 года как докторская дис-

сертация, были учтены высказывания и предложения моих оппонентов». Наводимо подальші записи (квітень 1963 р.): «Много раз я бралась за перо, чтобы развить и дополнить эту книгу, со дня написания которой прошло почти два десятилетия. И всякий раз опускала руку. Так – не хочется художнику исправить портрет, сделанный когда-то с великой любовью».

Грудень 1973 р.: «И то же чувство, та же любовь – ещё через десять лет...»²⁴

Продовжимо посилатись на цінні матеріали визначної дослідниці й письменниці її трепетною розповіддю про улюблену велику людину, узагальненою характеристикою, виходячи з якої, М. С. Шагінян – творець багатьох біографічних досліджень, – старанно й пристрасно, можливо, часом дещо захоплюючись, створила ґрунтовний науковий монографічний твір «Тарас Шевченко». Однією з особливостей цього твору є, зокрема, прагнення прослідкувати вияви динамічного характеру Тараса Григоровича Шевченка у його поведінці, особистості, душевному й громадському обличчі – всьому його драматичному, багатоплинному житті.

²⁴ Мариэтта Шагинян. Собрание сочинений. Т. 8. С. 238.

Максим Горький про місце й роль Шевченка в розвитку російського мистецтва

«В конспекте своєї лекції, прочитанній для каприйської школи, – нагадує М. С. Шагінян, – Горький бросает интереснейшую догадку для искусствоведов – о том, что Шевченко был предшественником Федотова в жанре. О Шевченко как о жанристе вскользь говорит и Микешин²⁵ во втором томе

²⁵ Михайло Йосипович Микешин (1835 – 1896) – російський скульптор і графік. Шевченко познайомився з Микешиним весною 1858 р. у родині Ф. Толстого і був з ним у дружніх взаєминах, відвідував його майстерню. Микешин часто бував у нього в майстерні в Петербурзькій академії мистецтв, багато років працював над ілюструванням його поезій. Він активно домагався увічнення образу Шевченка в монументальній скульптурі: в первісному проекті пам'ятника «Тисячоліття Росії», що його не схвалив уряд, він виліпив барельєф поета серед інших діячів вітчизняної культури; в проекті пам'ятника Богдану Хмельницькому для Києва надав портретних рис кобзареві, постать якого за першим задумом автора мала ввійти до композиції пам'ятника, а також підтримував ідею композитора Г. Козаченка написати про Шевченка оперу. В останні роки життя Микешин писав про великий вплив на нього поета, про те, що він весь час шанував пам'ять свого друга й багато чим зобов'язаний йому. В 1896 р. петербурзький видавець П. Бабкін опублікував три випуски «Ілюстрованного Кобзаря» з малюнками Микешина. На обкладинці й фронтиспісі художник зобразив Шевченка, яким бачив його в майстерні в останні роки життя. В тексті вміщено малюнки до творів «Катерина», «Перебендя», «Гайдамаки», «Утоплена» й «Тополя». Микешин малював Шевченка в труні. Він був ініціатором створення Товариства пам'яті Т. Г. Шевченка, проект статуту якого розробив і подав на затвердження урядові (товариство не було дозволено). Разом з Д. Менделєєвим, І. Репі-

пражского издания «Кобзаря» от 1876 года, где помещены его воспоминанья. Законченным жанристом Шевченко, конечно, никогда не был. Но вот что следует всё же отметить: хотя Шевченко был мастером и в живописи, и в акварели, но рисовальщик в нём всегда преобладал (отсюда его особая любовь к гравюре, офорту). Русов²⁶ рассказывает о рисунках Шевченка, что любимым его материалом были карандаш и мокрая тушь; перо и чернила, красный карандаш; очень редко – сухая тушь. Из 281 рисунка Шевченко – 226 исполнены чёрным карандашом. Рисовал Шевченко преимущественно на белой, жёлтой, серой, синей, розовой и прочих оттенках, рисовальной бумаге.

ним, М. Чайковським та іншими Микешин був засновником Товариства імені Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчаться у вищих учбових закладах Петербурга. В 1876 – 1878 рр. Микешин видавав журнал «Пчела», в якому друкував і свої малюнки, статті та спогади, зокрема й про Шевченка. Спогади Микешина про Шевченка надруковано також у празькому виданні «Кобзаря» (1876). Малюнки Микешина добре передавали ліричність, драматизм і соціальний зміст поезій Шевченка, хоч окремі з них надмірно перевантажені деталями і символікою, не властивими поетові (Шевченківський словник. Т. 1. С. 397).

²⁶ Олександр Олександрович Русов (1847 – 1915) – український земський статистик, етнограф, фольклорист. Громадський діяч буржуазно-ліберального напрямку. З доручення київської «Старої громади» разом з Ф. Вовком підготував до друку «Кобзар» Шевченка в двох книжках (виданий 1876 р. у Празі, де вперше було опубліковано ряд революційних творів поета. Написав «Спомини про празьке видання „Кобзаря“» (1907). У статті «Коллекция рисунков Т. Г. Шевченка» (Киевская старина, 1984, № 2) описав малярські твори Шевченка, що перебували в приватних осіб (Шевченківський словник. Т. 2. К., 1977. С. 186).

Принципова Шевченкова методика мистецтва живопису

Ета любовь к рисунку связана у Шевченко и с принципиальным убеждением в области методики обучения живописи: он считал, что без полного овладения рисунком ни в каком случае нельзя браться за кисть и палитру.

Когда его товарищ по ссылке Бронислав Залесский²⁷ захотел взяться за живопись, Шевченко ответил ему длинным, серьёзным письмом: «Ты спрашиваешь меня, можно ли тебе взять кисть и палитру; на это мне отвечать тебе и советовать трудно, потому что я давно не видел твоих рисунков, и теперь я могу сказать тебе только то, что говаривал когда-то ученикам своим старик Рустем, профессор рисования при бывшем Виленском университете: «Шесть лет рисуй и

²⁷ Броніслав Францевич Залеський (1820 – 1880) – польський історик, художник, політичний засланець. 1838 р. заарештований за участь у гуртку студентів Дерптського університету; відбувши дворічне ув'язнення, був висланий до Чернігова, звідки повернувся 1845 р. до Вільна і знову взяв участь у польському революційному русі; 1846 р. був удруге арештований і засланий рядовим в Окремий Оренбурзький корпус, куди прибув 1848 р. Познайомився з Шевченком в Оренбурзі в листопаді-грудні 1849 р., коли був відряджений як художник на допомогу Шевченкові для оформлення географічних ландшафтів берегів Аральського моря. Ближче зійшлися під час експедиції на Каратау 1851 р., після якої розпочалося інтенсивне листування. Після того, як він відзначився в експедиції 1853 р. при штурмі Ак-Мечеті (тепер – Кзил-Орда), йому надано чин унтер-офіцера, а 1856 р. звільнено із заслання. (Саме про це він і повідомляє поета...) (Листи до Тараса Шевченка. К., 1993. С. 243.)

шесть месяцев малюй – и будешь мастером». И я нахожу совет его основательным; вообще нехорошо прежде времени приниматься за краски. Первое условие живописи – рисунок и круглота, второе – колорит. Не утвердившись в рисунке, браться за краски – это всё равно, что отыскивать дорогу ночью»²⁸. Это он пишет 10 февраля 1885 года²⁹, а через два месяца, 10 апреля, опять настойчиво советует Залесскому: «В последнем моём письме я забыл тебе сказать, чтобы ты ходил в свободное время за Урал в парк или рощу и делал этюды. Там есть образцы живописных деревьев. И ещё раз скажу тебе: с масляными красками будь осторожнее, пока не утвердишься в карандаше»³⁰. Подхватив догадку Горького о том, что Шевченко – предшественник Федотова в жанре, нашим художникам следовало бы поставить вопрос о пути возникновения русского жанра вообще и проследить, в какой мере связан жанр с иллюстративным искусством, с искусством рисунка во всех его видах. Между Шевченко и Федотовым, который начал ходить в Академию, когда поэт уже кончал её, не могло не быть связей, хотя бы по общности среды. Судьба Федотова не могла не занимать воображенья Шевченко. Интересно, что автобиографическая повесть Шевченко «Художник» концом её героя напоминает конец жизни Федото-

²⁸ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: у 10 т. Т. 6. К., 1957. С. 96.

²⁹ Тут шановна М. С. Шагінян не догледіла – Т. Г. Шевченка 14 роками раніше не стало. Насправді лист датований 10 квітня 1855 року.

³⁰ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: у 10 т. Т. 6. С. 99.

ва (потеря рассудка), – думал ли поэт, когда писал свою повесть, о великом русском жанристе? Необходимо, во всяком случае, отметить огромный расцвет иллюстративного искусства как раз в середине XIX века, толкавший художников к жанру, – особенно если мы вспомним, что иллюстрации давались к тексту, а первые жанровые картины – обычно всегда сопровождалась текстом, иногда даже и стихотворным, как это любил делать сам Федотов.

Творчість Шевченка пробуджує народні витоки літератури й мистецтва

«Любопытен рисунок «Знахарь», сделанный Шевченко для сборника «Наши списанные с натуры русские» (СПб, 1841). Шевченко дал его не трафаретно – стариком колдуном, а скорей человеком думающим, пытливым, выше среды, может быть, знающим лекарственные травы и начатки химии; это высокий, красивый парень, идущий по деревенской улице и молчаливо выносящий на себе любопытно-пытливые взгляды женщин. В иллюстративное искусство, как и в живопись, в поэзию, Шевченко принёс пейзаж, нравы и быт родной деревни, а это подтверждает замечательную догадку Горького о его промежуточной роли в искусстве. Давая обзор одной из тогдашних выставок («Современник» в 9 – 10 книге за 1861 год), Шевченко пишет:

«Реализм... торжествует и подсмеивается над идеализ-

мом... и литераторы и художники не стыдятся уже изучать народные нравы, изображать грязные деревенские лачуги, бедную русскую природу, мужичка в лаптях и чиновника в вицмундире с заплатами... Мы приветствуем его (искусства. – М. Ш.) обновление и от всего сердца радуемся, что и художники наши начинают наконец выходить из пошлой рутины, вступают на реальный путь и проникаются чувством современности. Первым показал им этот путь Федотов... Он ещё мало оценен у нас... До Федотова у нас, собственно, не существовал жанр. Он наш первый жанрист. Его можно назвать Гоголем живописи».

Реаліст Шевченко-художник – попередник Федотова в зображенні народного селянського побуту

«Современник», борющийся за материализм в сознании и реализм в искусстве, тут как бы перекликается с Горьким, хотя и не называет Шевченко. Ведь это именно поэт начал первый «изображать лачуги», сельский быт и т. д., и в этом всё явление Шевченко действительно предшествовало Федотову и могло оказать на него решающее, хотя и косвенное, влияние.

Не забудем, что и до, и во время, и по возвращении Шевченко из ссылки идеализм в русской живописи был очень силен. Его влияние шло из Европы... Власть мюнхенской шко-

лы с её религиозной тематикой была среди русских художников очень сильна, она едва не загубила огромное дарование Александра Иванова, а Шевченко ещё юношей, ещё в салонах Брюллова и Жуковского, смело боролся с заразой мюнхенцев, жестоко высмеивал и органически не переваривал их идеализма. Чёткость его позиции ещё в стенах Академии – ведь это общественный факт; он не мог не влиять на окружающих, не мог не усиливать передовой фронт русского искусства, – и не мог, разумеется, не быть известен Федотову»³¹.

Багатогранність творчості видатного сина України

Глибоко й з великою любов'ю узагальнює Марієтта Сергіївна Шагінян своє бачення всієї творчості й особистості Тараса Григоровича Шевченка, наголошуючи: «Шевченко – творець в самих різних областях искусства: воинствующий реалист, всегда жизненно-практичный, крепко любящий правду, гениально прозорливый, сумевший всюду сказать своё новое слово и в то же время сохранивший простую мужицкую хитринку, умение заметить в людях и обстоятельствах смешные, раздутые, показные стороны. И ещё одно, очень важное, часто забываемое, когда мы хотим воплотить в искусстве исторический образ; нельзя правильно представить бытие большого, давно ушедшего человека, не поняв

³¹ М. С. Шагинян. Собрание сочинений. Т. 8. С. 278 – 281.

до глубины, насколько тесно он связан (не только идейно и общественно, но и пластически, в жесте, манерах, способах самовыраженья) со своей средой во всём, в каждом своём проявлении, даже в сопротивлении этой среде. Правильно наметить путь к подаче живого образа – значит верно найти связь его со средой, пуповину, на которой он исторически держится в мире.

Основні напрямки й особливості життєвого шляху Шевченка

Шевченко – крепак; он побывал мальчиком-казачком в лакейской у барина; он гениальный, остро сочувствующий, нежный душой, ко всему пытливый, жадный жить, – но он же, родившись в «крепости», привык целовать руку у барина и рефлекторного стыда от этого никакого не испытывает (от сердца хотел поцеловать руку художнику Сошенко при первой встрече), привык принимать колотушки, знает, что под горячую руку будет бит, не чужд хохлацкой мужицкой хитринки, изворотливости, необходимости для самозащиты и надуть иной раз барина или барских прислужников, стоящих над ним. Это – мальчик.

Юноша Шевченко попадает в окружение людей свободных, не знающих над собой хозяина. Он приобщается к этому большому, вольному миру, перед ним открываются искусство, книга, умственная жизнь общества его времени.

Немногим раньше этой эпохи уральские богачи Демидовы и Строгановы вздумали посылать своих крепостных, наиболее талантливых по части механики, за границу для получения высшего политехнического образования. Крепостные уральцы, привыкшие у себя на родине к полному бесправию, приехав в Европу, очутились в иной обстановке, почувствовали себя свободными людьми, набрались новых привычек, новых манер, вытекающих из этого нового «чувства свободы», – развязался их язык, развязался жест. Образованность сочеталась у них с вольной формой «держания себя в обществе», новым соотношением со средой, окрепшим за три-четыре года на чужбине. И вот они возвращаются обратно к своей избе, своему помещику, своей семье, во власть старых навыков, в мир, где управляющий может их высечь (и сечёт) на конюшне. Происходит тяжёлый душевный шок. Почти все эти несчастные интеллигентные крепостные, о которых я много читала в Свердловске, – и в архивах, и у Мамина-Сибиряка, – гибнут, «свихиваются», как красочно говорит народ, спиваются, топят горе в водке. Так было за два-три десятка лет до Шевченко, так случилось и в его время. Судьба Шевченко совершенно иная. Но душевный шок, душевный надлом произошёл и в нём. Он стал свободным, общается с образованными людьми своего времени, его принимают как гостя в тех самых помещичьих домах, куда раньше он, быть может, приезжал на запятках кареты своего барина, где дремал в ожидании его отъезда, стоя навтыжку в при-

хожей. Но забыть, чем он был, совершенно сбросить ту связующую силу внутреннего жеста, основанную на многолетней привычке, может ли он сразу, в год, два-три, если вдобавок кровные его, сёстры его, ребята, с которыми в детстве играл, барские лакеи, в среде которых пребывал, – остались в прежнем мире, и этот прежний мир, видимый, осязаемый, находится тут же, на глазах, рядом? Не может.

Друзья любили всей душою
Его, как кровного; но он
Непостижимою тоскою
Был постоянно удручён,
И между ними вольной речью
Он пламенел. Но меж гостей,
Когда при тысяче огней
Мелькали мраморные плечи,
О чём он только не вздыхал
И думой мрачною летал
В стране родной, в стране прекрасной,
Там, где никто его не ждал,
Никто об нём не вспоминал,
Ни о судьбе его неясной.
И думал он: «Зачем я тут?
И что мне делать между ними?
Они все пляшут и поют,
Они родня между родными,
Они все равны меж собой, —
А я!..»

Здесь нету мне пары, я нищий меж ними,
Я бедный подёнщик, работник простой³².

Так пишет Шевченко в русском, несомненно, автобиографическом стихотворении «Тризна», в разгар своей славы на Украине, в 1843 году, принятый в самых знатных украинских семьях, ласкаемый и лелеянный как народный певец.

Надлом, хрупкость, неровность сказываются в его юношеском, лабильном облике, отражающем самые разные, самые противоречивые чувства и, главное, – неустойчивость, переходы этих чувств из одного в другое. И здесь, в этой неустойчивости, в неуравновешенности социального жеста, основанного на внутреннем чувстве необычности своего социального положения, – разгадка очень многих тайн шевченковской биографии, в том числе и его связи с кирилло-мифодиевцами, с Кулишом. Здесь объяснение и резкой остроты его реакции на всякое над собой насилие.

Шевченка звільнено з кріпацької неволі

Выбравшись из одной зависимости, крепостнической, Шевченко почти сразу попадает в сеть других психологических зависимостей, которые он первое время терпит в силу ещё не совсем изжитой привычки многих лет к подавлению

³² Тарас Шевченко. Повне зібрання творів. Т. 1. С. 164, 165.

себя перед чужой волей. Его хотят «воспитывать», «делать», «исправлять», «поучать» – так подошла к нему княжна Варвара Репнина и так подошёл к нему Кулиш со своими присными. Кулиш желал «руководить» дичком Шевченко, народным соловьём, который, будто бы «не ведая, что творит», заливался своими соловьиными песнями, как дитя природы, а его надо по стричь, подрисовать, обучить, направить в русло понимаемого по Кулишу «служения народу», – словом, бездарный по натуре, сухой и властный Кулиш хотел творчески реализовать себя, своё менторство, свою «образованность», свои политические взгляды и эстетические вкусы в деле воспитания не совсем грамотного, не совсем ещё отвыкшего от крепостного состояния, но уже «закусившего удила», почуя свободу, народного гения. Эта «миссия», взятая на себя Кулишом (проходящая через всё его эпистолярное наследство), началась ещё в годы молодости Шевченко, до его ареста, и дошла до кульминации и до разрыва с Шевченко после его возвращения из ссылки.

Надо очень тонко понять положение молодого Шевченко в такой среде, чтоб найти изнутри правильные жесты и действия, правильную мимику для воспроизведения его образа в искусстве. Образ сложен, трагичен, необычайно жизненен, глубоко обусловлен. Человеческое достоинство Шевченко страдает не только потому, что он, крепак, стал свободным, а семья его и народ его остались крепостными, и сам он подобен белой вороне в среде чёрного помещичьего во-

ронья. Достоинство Шевченко страдает и от натиска на него всех, кто навязывает ему свою волю, свои нравоучения, свои восторги. Шевченко – сын народа, и у него трезвый ум; в атмосфере, куда он попал, не хватает трезвости, это он остро чувствует – сперва без критики, потом с яростной критикой. Отсюда его знаменитое бичующее «Послание».

Трудно представить себе более умное и здоровое понимание многих показных, выдуманных вещей в политике, нежели это послание, писанное тридцатилетним поэтом, в большей степени самоучкой, отточившим свой здравый крестьянский ум через книги, через общение с передовыми образованными людьми, со средой петербургской Академии художеств. Он умеет подняться до романтических высот и «пламенеет вольной речью», когда эта речь касается больших, реальных событий в жизни человечества; он с огромным чувством, былинным распевом, поёт свою

...думу немудрую
Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!
Прийми Отче. А я тихо
Богу помолюся.
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками

Отакими, як констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вовіки!

(«Єретик»)³³

Он страстно приветствует национально-освободительное движение чехов, видя огромное значение этого движения для всех славянских народов, и восклицает в посвящении своей поэмы «Єретик» Павлу Шафаріку:

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді. Твоє море
Слав'янськеє, нове!
Затого вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом.
Попливе на вольнім морі,
На широких хвилях.
Слава тобі, Шафаріку,
Вовіки і віки!
Що звів еси в одно море

³³ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів. Т. 1. С. 200.

Слав'янській ріці!³⁴

Он, наконец, понимает великую историческую преемственность учения Яна Гуса и движения таборитов, когда в конце своей поэмы, над пеплом сожжённого Гуса – даёт возникнуть грозному видению Яна Жижки:

...Постривайте!

Он над головою,

Старий Жижка з Таборова,

Махнув булавою³⁵.

«І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»

Но когда умничающие земляки его, в большинстве своём богатые помещики, живущие трудом своих крепостных, затевают разговоры о славянском братстве, привозят на Украину «импортированные» речи о свободе и, произнося эти речи, продолжают «драть шкуру со своих братьев-гречкосеев», с обнищалого, тёмного, угнетённого крестьянства, Шевченко находит для них грозные, кнутом хлещащие слова, он пи-

³⁴ Там само.

³⁵ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів. Т. 1. С. 206.

шет своє знаменитое послание «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні», сопроводжая его выразительным эпиграфом из Евангелия: «Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата своего ненавидит, ложь есть».

«Послання...», про яке йдеться, – етапне в творчості Тараса Григоровича Шевченка. В праці документально-хрестоматійного напрямку воно має з'явитись перед читачами у повному вигляді:

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних.
І ніхто не бачить.
І не бачить, і не знає, —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають.
А що вродить – побачите,
Які будуть жни'ва!

Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слів велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що Бог створив вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете

З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претесея знову!.. Якби взяли
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді остався б сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде,
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата

І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтеся! образ Божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дізнаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засядуть, і премудрих
Немудрі одурять!

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я.
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю.
Немає й Бога, тільки я!
Та куций німець узловатий,
А більш нікого!...» – «Добре, брате,
Що ж ти таке?»
«Нехай скаже

Німець. Ми не знаєм».
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: «Ви моголи».
«Моголи! моголи!»
Золотою Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне».
«Слав'яне! слав'яне!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара³⁶ читаєте
З усієї сили,
І Шафарика³⁷, і Ганка³⁸,

³⁶ Ян Коллар (1793 – 1852) – чеський учений і поет, який послідовно обстоював думку про єднання слов'янських народів. Великої популярності набула його поема «Дочка слави», уривок якої О. Бодяньський опублікував у своїй книжці «О народной поэзии славянских народов» (1837). В «Отечественных записках» (1840) опублікована стаття Я. Коллара «О литературной зависимости между племенами славянскими». Очевидно, з цими творами Шевченко був обізнаний (Шевченківський словник. Т. 1. К., 1976. С. 503).

³⁷ Павел-Йосеф Шафарик (1795 – 1861) – чеський і словацький славіст, філолог, історик, археолог, видатний діяч чеського й словацького відродження. Його діяльність мала не тільки наукове, а й громадське значення, відігравши велику роль у піднесенні національно-визвольного руху слов'янських народів і особливо на його батьківщині. Шевченко знав про П. – Й. Шафарика від його учня О. М. Бодяньського, читав перекладені останнім його праці «Славянские древности» (М., 1837 – 1838) та «Славянское народописание» (М., 1843), схвально відгукнувся про П. – Й. Шафарика в передмові 1847 р. до нездійсненого видання «Кобзаря. Перебуваючи в Україні 1845 р., поет міг прочитати в «Полтавских губернских ведомостях» статтю «О малороссийском

І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А свої
Дас(т)ьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу Вам розкаже, —
Отойді ми заходимось!..
Добре заходились,
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту, а крику!
«І гармонія, і сила,
Музика, та й годі.

нареччя сравнительно с великорусским и белорусским (по Шафарыку)» (1845 – 31 марта, 7 апреля), в якій українська мова розглядається як рівноправна серед інших східнослов'янських мов. Десь у 1858 – 1859 рр. Шевченко переслав П. – Й. Шафарикові неповний текст поеми «Єретик» разом з посланієм (Там само. С. 491).

³⁸ Вацлав Ганка (1791 – 1861) – чеський поет і філолог, діяч чеського національного відродження. Разом з Й. Ліндою створив збірки поезій «Краледворський рукопис» (1819) і «Зеленогорський рукопис» (1820), підробивши їх під пам'ятки давньої чеської літератури. Переклав «Слово о полку Ігоревім» чеською мовою. Як і Я. Коллар, обстоював ідею слов'янського єднання (Там само).

А історія!.. поема
Вольного народу!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що – не Брути!³⁹
У нас Брути! і Коклеси!⁴⁰
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах!
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу, та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли⁴¹,

³⁹ Луцій Юній Брут – керівник повстання в Римі 509 р. до н. е., внаслідок якого повалено імператорську владу і встановлено республіканський лад. За участь у змові проти республіки засудив до страти двох власних синів. Марк Юній Брут (85 – 42 рр. до н. е.) – римський політичний діяч, один з головних учасників змови проти Юлія Цезаря і вбивства його (44 р. до н. е.). Обстоював республіканський лад правління. Зазнавши поразки проти другого тріумвірату Антонія і Октавіана, 42 р. до н. е. покінчив самогубством. Ім'я Брутів набуло символу громадянських чеснот (Шевченківський словник. Т. 1, С. 491).

⁴⁰ Публій Горацій Коклес (Одноокий) – легендарний герой, який 507 р. до н. е. врятував Рим від етрусків, один захищаючи міст через річку Тібр (Там само).

⁴¹ Титло – значок над скорочено написаним словом у церковнослов'янських

Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани
Ясновельможнії гетьмани⁴².
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
Може, чванитеся, що братство
Віру заступило.
Що Синопом, Трапезондом
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдалися.
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить.

книжках (Шевченківський словник. Т. 1. С. 491).

⁴² Так вперше, гнівно й беззастережно Шевченко охарактеризував поведінку української козацької старшини, яка поперемінно вислужувалась то перед царизмом, то перед польською шляхтою, цілковито нехтуючи інтереси народу (Там само).

А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоена,
Що картопля родить, —
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Замість пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,

Сліплюю каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. За науку,
Не турбуйтеся, буде
Материна добра плата.
Розпадеться л҃уда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,

Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снілись
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України.
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!⁴³

⁴³ Первісний автограф не відомий. Уперше поет прочитав послання своїм

знайомим і друзям на літературному вечорі у В. В. Тарновського-старшого. М. М. Білозерський згадував: «Василий Васильевич Тарновский-отец (ум. 1865 г.) рассказывал мне, что у него в сороковых годах в Киеве бывали литературные вечера, которые посещали Н. И. Костомаров, Василий Михайлович Белозерский и другие друзья и знакомые Тарновского, и в числе их и Шевченко. Однажды он пришел и прочитал только что написанное им известное «Послание до земляків». Общее содержание этого произведения и в особенности те места, где говорится о казацких гетманах, которых Шевченко первый понял и выставил в их истинном виде, произвело на всех присутствующих потрясающее впечатление и с этого момента преклонение ясновельможным и представление их героями-рыцарями рушилось... Слово Шевченка низвело их с пьедесталов и поставило на надлежащие места» (Киевская старина, 1882, № 10). У квітні-червні 1846 р., перебуваючи у Києві, Шевченко переписав твір з невідомого автографа до рукописної збірки «Три літа» з виправленнями... Твір набув остаточного вигляду. У середині 1840-х років, до арешту Шевченка 5 квітня 1847 р., послання нелегально поширюється в рукописних списках, автор знайомить з ним учасників Кирило-Мефодіївського товариства, у справі яких під час допиту у III відділі фігурували списки, зроблені В. М. Білозерським... М. І. Костомаровим... О. В. Марковичем... Списки дещо різняться між собою, але всі походять, хоч і не безпосередньо, від автографа збірки «Три літа» з незначними різницями... Від автографа збірки «Три літа» опосередковано походить список П. О. Куліша та невідомої особи... З недогляду... пропущено два слова: «Не турбуйтеся». В «Історичному оповіданні» П. О. Куліш цитував послання: Умійтеся! Образ Божий Багном не скверніте, Не дуріте дітей своїх, Що вони на світі На те тільки, щоб панувати... а У третьому рядку наведеного уривка є різниця (замість «Не дуріте дітей ваших» – «Не дуріте дітей своїх»), але важко сказати, чи то недогляд П. О. Куліша, чи може так було в якомусь попередньому автографі. Є такого типу різниця і в іншому уривку, що його наводить П. Куліш: ... Заговорить Дніпро, і гори, І потече сторіками Кров у Чорне море Синів ваших. І не буде Кому помагати, Одцурається брат брата І дитини мати. Існував також список невідомою рукою 40-х років XIX ст., його різниця подано у примітках до «Кобзаря з додатками споминок про Шевченка Костомарова і Микешина» (Прага, 1876). З невстановленого

Как же зримо представити себе образ Тараса Шевченка, як воплотити його в нашому мистецтві роману, портрету, кіно?

Ми дали говорити про це цілому ряду свідателів, – от

списку, як видно, дуже неякісного, наприкінці 50-х років XIX ст. послання переписав І. М. Лазаревський. Цей список не відбивав тексту, створеного поетом у рукописній збірці «Три літа», містив викривлення. Переглядаючи його після повернення з заслання, Шевченко зробив у ньому чимало виправлень, наблизивши текст до автографа у збірці «Три літа», а часом дав і нові варіанти, але правку не доведено до кінця і облишено. Суттєві відміни проти автографа містив список М. О. Максимовича, різночитання якого подав В. М. Доманицький у своїй праці «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» (1907). З них лише поодинокі збігаються з різночитаннями інших списків. Не повторюються вони і в іншому списку, що належав М. О. Максимовичу... Навіть назви різні: у першому – «Послання до мертвих і живих...», а у другому – «І мертвим, і живим...». Останній список взагалі ближчий до автографа у збірці «Три літа». До списку, що належав М. О. Максимовичу і тепер зберігається в ЦДАМЛ СРСР... близький список О. М. Бодяньського... Значні розбіжності з основним текстом містять списки у примірнику «Кобзаря» 1860 р. з рукописними вставками, у рукописній збірці «Сочинения Т. Г. Шевченка» 1862 р. невідомою рукою... у рукописному «Кобзарі» І. І. Сердюка. Список невідомою рукою (можливо, А. Слюсарчука) у Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника АН УРСР... мав помітку олівцем на титулі: «З тих часів, як ще поезії Шевченка галицька молодь переписувала і передавала з рук до рук». Він відноситься до першої половини 60-х років XIX ст. і походить, як і список Т. Грушкевича... від першодруку. Список К. Климковича... є копією з видання «Поезії Тараса Шевченка» (Львів, 1867). Незначні різночитання у списках П. О. Куліша... у списку, що належав Л. М. Жемчужникову... у рукописній збірці «Стихотворения Шевченка»... невідомою рукою... у рукописному «Кобзарі»... у рукописній збірці 1889 р. Вперше надруковано у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпциг, 1859). Введено до збірки творів у виданні: Поезії Тараса Шевченка. Львів, 1967. Т. 1. У Росії вперше надруковано без купюр у виданні: Шевченко Т. Кобзарь. – СПб., 1907.

четырнадцатилетнего мальчугана и до тридцатипятилетней женщины, и мальчик нарисовал тихого, доброго дядю, а стареющая женщина – пылкого, обаятельного юношу. Какой же свидетель передаёт основное в Шевченко, кто дал самое большое сходство? И какой портрет из обширной иконографии поэта наиболее полно и совершенно выражает это сходство?

Есть один, наименее известный и популярный, – автопортрет периода Аральской экспедиции, где ссыльный Шевченко ещё не стар, с огромной бородой лопатой, с испытанным лицом, с пытливым взглядом, – как будто совсем не похожий на обычного, на любимого, на батьку Тараса, на кобзаря. Но зато в этом портрете есть удивительная черта: и во взгляде, и в бороде, и в положении головы что-то напоминает типовой портрет человека эпохи Возрождения, учёного, астронома, мыслителя, мученика. Даже не сходство черт, а скорей сходство исторических стилей. Пройдут десятилетия, огромное наследство Шевченко будет изучено, раскопают, прочтут и пустят в обращение его глубокие мысли об искусстве, о политике, о науке и природе, и это странное сходство «каторжного портрета», как в шутку называл его сам Шевченко, с галереей мужей-борцов, поднявшихся на рубеж своего века и заглянувших в век будущий, – уже не покажется ни натяжкой, ни странностью»⁴⁴.

⁴⁴ Мариэтта Шагинян. Собрание сочинений. Т. 8. С. 286 – 291.

Розвиток могутнього таланту Шевченка та його місце в українській громаді середини ХІХ століття

Відомий емігрантський історик І. Лисяк-Рудницький про історичну роль Шевченка

Не оминаймо й того, що пише про видатного українця досить серйозний історик на еміграції Іван Лисяк-Рудницький, обстоюючи, природно свій погляд щодо його історичної ролі: «Геніальний поет і революціонер Тарас Шевченко (1814 – 1861) мав величезний вплив на розвиток української національної свідомості. Українці шанували його як пророка, і скоро навколо його імені та пам'яті виріс культ. Кожна українська фракція, від клерикалів до соціалістів(?) бачила Шевченка у світлі своїх ідей, ігноруючи ті аспекти його життя і праці, які їм не підходили»⁴⁵.

«Національна свідомість, – зазначав далі історик, – обіймає не тільки систему ідей більш-менш раціональної, пізнавальної природи, але також емоційне захоплення, що його стимулюють радше поети й письменники, ніж учені. Це не випадок, що репрезентативним героєм України в ХІХ

⁴⁵ Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. 1. К., 1994. С. 335.

столітті був не державний муж або воїн, а поет – Тарас Шевченко. Його історичного значення не можна окреслити чисто літературними мірилами. Українська громадськість бачила і продовжує бачити в його особі пророка, який своїм натхненним словом торкає і перетворює серце свого народу»⁴⁶.

Значущими видаються – попри окремі нюанси – й інші висловлювання І. Лисяка-Рудницького: «Прапороносцем нової доби можна вважати кріпацького сина Шевченка, художника за фахом та геніяльного поета. Шевченко сполучав національний патос з глибоко релігійним, хоч і наскрізь неортодоксальним та недогматичним прагненням до духовної обнови людини й суспільства. Шевченкове мислення залежало від ідей, вироблених за попереднього покоління; зокрема він стояв під впливом концепцій про минуле України, що висловлені в «Історії Русів». Що було нове у Шевченка – це його революційна пристрасть, його безкомпромісове засудження новітнього Вавилона – царської Росії. Шевченко суворо докоряв українському шляхетству за те, що воно морально опоганило себе віропідданчою службою царям та поневоленням селянина-кріпака. Очевидно було б недоцільно шукати в поета точно розробленої політичної програми. Але своїм історичним значенням Шевченко переростає звичайну роль талановитого та впливового літератора. Це був великий духовний провідник свого народу, що його можна порівняти з древніми єврейськими пророками. В його

⁴⁶ Там само. С. 151.

го особі український національний рух XIX ст. вперше досягнув виміру, що розсаджував рамці малоросійського регіоналізму»⁴⁷.

Історизм – невід’ємна риса поетичної творчості Шевченка

На самому початку сорокових років XIX ст. В. Г. Белінський відзначав: «Наш век – век по преимуществу исторический. Все думы, все вопросы, наши ответы на них, вся наша действительность вырастает на исторической почве»⁴⁸.

Що ж до літературної преси, то вже на початку творчого шляху поета уважні, вдумливі й передові спостерігачі гідно оцінили вихід Шевченкового «Кобзаря» як подію великого суспільного значення. Вони побачили справжнього й діяльного українського поета, незламну людину, яка має власне, обґрунтоване реальністю, передусім – знанням минулого України – історичне бачення.

«Тема истории властно вторглась в ранние произведения Шевченка и, непрерывно обогащаемая, навсегда осталась в поле творческого внимания революционного поэта, – зазначає лєнінградський шевченкознавець Юрій Давидович Марголіс. І далі – Возникновение общественного интереса к историческим взглядам Шевченка помечено тою же датою, что

⁴⁷ Там само. С. 178.

⁴⁸ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. Т. 10. С. 398.

и выход в свет первого сборника его стихов, а именно – 1840 годом.

В июньской книжке «Маяка» за 1840 год выступил П. Корсаков, отметивший, что стихи Шевченко являются своеобразным, неповторимым дополнением к специальным историческим сочинениям, посвящённым Украине.

В 1843 году сотрудник «Москвитянина» Ф. Китченко свои «Два слова собратам по поводу прочтения поэмы г. Шевченко «Гайдамаки» и присловье «Москвитянину» начал восклицанием: «Поэма г. Шевченко «Гайдамаки» есть драгоценный подарок не только для литературы русской, но и для частной истории России!»

Возможно, что этот демонстративно хвалебный отзыв вызван и тем, что в 1842 году с неоправданной критикой «Гайдамаков» выступил в «Отечественных записках» В. Г. Белинский (не касавшийся, впрочем, историографической значимости поэмы). Однако славянофильствующий «Москвитянин» не мог, конечно, сколько-нибудь длительное время удержаться на позициях столь энергичной поддержки поэзии Шевченка. Когда в майской книжке 1844 года официозная «Библиотека для чтения» выступила с издевательской критикой исторической поэмы Шевченко «Гамалия», она встретила полное и безоговорочное одобрение переменившего фронт «Москвитянина»⁴⁹.

⁴⁹ Ю. Д. Марголис. Исторические взгляды Т. Г. Шевченка. Ленинград, 1964. С. 5.

Про місце і значення історичної спадщини Кобзаря

Далі Ю. Марголіс посилається на позицію П. О. Куліша⁵⁰, наводячи кілька рядків, які містяться в його листі від 25 липня 1846 р. до Шевченка. Серед них – попри всі його добре відомі, подекуди прикрі недоладності у взаєминах з Тарасом Григоровичем, зокрема – досить нетактовні закиди на адресу померлого українського генія – саме той-таки Пантелеймон Куліш, здається, одним з перших писав про світову ве-

⁵⁰ Пантелеймон Олександрович Куліш (1819 – 1897) – відомий український письменник, прозаїк і поет, критик, етнограф, фольклорист. Про свою першу зустріч з Шевченком, що відбулась у червні 1843 р. у Києві, детально розповів в автобіографії «Жизнь Кулиша»: «Ввіходить хтось до Куліша в полотняному пальті. – «Здорові були!.. А вгадайте – хто» – «Хто ж, як не Шевченко?!» (А ніколи не бачив його й намальованого) – «Він і є!.. Чи не нема в вас чарки горілки?» і т. д. Тут уже й пішло справжнє січове балакання, а далі й співи». Тоді ж П. О. Куліш і Шевченко здійснили поїздку вгору по Дніпру, до колишнього Межигірського монастиря, ловили рибу на Дніпрі, записували народні пісні. Під записом пісні «Да все луги, все береги, ніде води да напити(ся)» в альбомі Шевченка 1839 – 1843 років – дата «1843, юнія 14, вночі на плоту, проти Межигірського монастиря...» Після повернення до Києва Шевченко виїхав на Полтавщину до знайомих, а П. О. Куліш з 3 липня – у відрядження для обстеження архівів та монастирів у Київській губернії. Повернувшись на початку жовтня до Києва, П. О. Куліш почав листування з поетом... яке було перерване арештом обох у 1847 р. у справі Кирило-Методіївського товариства та наступним засланням: Шевченка – рядовим в Окремий Оренбурзький корпус із заборонаю писати і малювати, П. О. Куліша – у Тульську губернію без права служити «по учёной части». Відновилося листом П. О. Куліша до Шевченка від 6 листопада 1857 р. і тривало до 1860 р. включно. (Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982. С. 1129)

лич Т. Г. Шевченка.

Слід зачитувати лист Куліша. Правда, в окремих рядках його пізнається повчальний напучувач. Однак для нас у цьому листі важливо інше, далеко вагоміше:

«Милостивый государь Тарас Григорьевич!

Перечитывая несколько раз здесь в Петербурге Вашего «Кобзаря» и «Гайдамаки», я от души восхищался ими и многие места заучил наизусть; но в то же время заметил осязательнее, нежели прежде, и их недостатки. Одни из этих недостатков происходят от Вашей беспечности, небрежности, лени или чего-нибудь подобного; другие от того, что Вы слишком полагались на врождённые Ваши силы и мало старались согласить их с искусством, которое само по себе ничтожно, но в соединении с таким талантом, каким Бог одарил Вас, могло бы творить чудеса ещё поразительнее тех, которое оно творило в соединении с талантом Пушкина. Ваши создания принадлежат не одним Вам и не одному Вашему времени; они принадлежат всей Украине и будут говорить за неё вечно. Это даёт мне право вмешиваться в семейные дела Вашей фантазии и творчества и требовать от них действительно, чтобы они довели свои создания до возможной степени совершенства. Вы можете мои замечания принять и отвергнуть; по крайней мере, я исключу себя из общества толпы, которая восхищается Вами безусловно, и которой восхищение для сознающего своё достоинство поэта должно быть также ничтожно, как и «гоненье низкого невежды».

Самое мужественное из Ваших произведений в «Кобзаре» и самое народное по складу и простоте есть «Тарасова ночь» (без пропусков). С ним могут поспорить «Тополя» и «Думка», но здесь история важное дело! – Потом нужно поставить «Перебендю», как превосходную характеристику поэта вообще и украинского в особенности. Оба Ваши введения к «Кобзарю» и «Гайдамакам», как бы ни противоречили тому другому, но это по живости чувств и речи такие огненные создания, на которые ни один эстетик не осмелится наложить руки. Я только замечу, что начало введения к «Гайдамакам» до стиха: «І про вашу долю любила співать» следовало бы поставить эпилогом после «Гайдамак», два следующие стиха уничтожить, а начать просто: «Сыны мои, гайдамаки!» и пр.

Первая часть «Ивана Подковы» пришлась бы введением в «Гамалее», вторую же часть нужно уничтожить, потому что в ней и отдельно нет поэтических красот (кроме стиха, нигде Вам не изменяющего, но вспоминающего великого Пушкина, не щадите стиха для целостности создания), а после «Гамалии» она совсем становится неинтересною. – В послании «До Основьяненка» нужно исправить на стр. 92 стих «На степі казачій». К рифме плаче придётся и украинский род; на степу казачім. Далее на 93 стр. Вы превозносите Головатого⁵¹, –

⁵¹ Антон Андрійович Головатий (? – 1797) – запорозький полковий старшина, пізніше військовий суддя Чорноморського війська. Інтерес до цієї постаті виник у Шевченка під впливом нарису Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Головатый (материал для истории Малороссии)», де образ Головатого романтизовано (Отечественные

лицо не очень важное и мало известное народу и историкам.
Не лучше ли напечатать:

Наша пісня, наша дума
Не вмре, не загине;
От де, люди, наша слава,
Слава України!⁵²

Добираюсь тепер до двох самих трудних для Вас переделок «Катерины» и «Кобзаря». Если Вы возможете пересоздать вторую половину «Катерины» совсем, да поможет Вам Бог; если же нет, то её можно поправить только исключениями... Пушкин в этом отношении должен служить всем нам образцом. Как только он тронул в душе читателя желанную струну, тотчас останавливает себя с удивительною властью над своею фантазиею: иногда он бросит только зерно в наше сердце и отходит к другим трудам, уверен будучи, что собственные наши силы его раскроют и возрастят в мысль или образ...

Стихи, осужденные здесь на исключение, могли бы сде-

записки. 1839...), Тоді ж, 1839 р., поет написав вірш «До Основ'яненка».

⁵² У «Кобзарі» 1840 р. і в чигиринському «Кобзарі» і «Гайдамаках» 1844 р. ці рядки звучали: «Наш завзятий Головатий не вмре, не загине». У виданні «Кобзаря» 1860 р. Шевченко, враховуючи пораду П. Куліша, зняв ім'я Головатого і, переставивши порядок слів у першому рядку, написав: «Наша дума, наша пісня// Не вмре, не загине...». Ці ж рядки у рукописній збірці «Поезія Т. Шевченка. Том перший», що була підготовлена Шевченком до друку на початку 1859 р., мали такий вигляд: «Наша дума, славослови, // Не вмре, не загине».

лать иному честь, но Вы, Тарас Григорьевич, должны быть подобны богачу, который, наслаждаясь только лучшим в яствах, бросает то, что другие охотно бы съели... Тут есть некоторые частности, годящиеся к делу, но вообще эти страницы замедляют драматическое движение, потому, что нет здесь равносильных предыдущих черт, а слов много. Шекспир так умел располагать заманчивейшие вещи в своих пьесах, что нигде они не навалены грудой в ущерб другим местам, и новые впечатления у него следуют в скрытом механизме драмы со скрытою рассчитанною последовательностью. На этом основываются равновесие частей, целость, единство впечатления и вообще гармония во всяком эпическом и драматическом произведении...

Теперь «Гайдамаки». О введении я уже сказал...

Вот Вам голос человека, от всей души желающего, чтобы Украина имела поэта, который бы всему свету сказал за неё своё могучее, гармоническое слово. Примете Вы его или нет, по крайней мере надеюсь, что Вы не усомнитесь в благородстве моих побуждений к строгой рецензии Ваших несравненных созданий и к решительному тону советов. Прошу Вас не уничтожать это письмо, а спрятать его, так чтоб оно Вам могло попасть в руки лет через 5, когда Вы насытитесь курениями всеобщих похвал, и внутренний Ваш человек возжаждет иных наслаждений поэтических, наслаждений глубоким сознанием красоты творчества, недоступной для публики. Может быть, тогда они наведут Вас на такие

мысли, которые мне и не приснятся! Если же Вы согласитесь теперь исправить «Кобзаря» и «Гайдамаки», то я бы желал во время моего пребывания за границею⁵³ напечатать их для Славянского мира с немецким переводом, со введением и комментариями на немецком языке: да славится украинское имя на всех языках! А ви б намальовали свою персону, то й персону Вашу я б штихом німецьким ізобразив. Гроши на ізданіє я знайду, коли захоче Н. Ів⁵⁴, да ще дехто, а коли й ні, то от Вам козацьке слово, що своїм власним коштом надрукую, хоч би не виручив опісля ні копійки! Як же б якому німцю продав, то не взяв би собі й копійки, а доставив би Вам.

Року 1846, іюля 25 дня. З С. – Петербурга

П. Куліш, рука власна.

Я желал бы, чтоб это осталось между нами, так, чтоб дома и не знали, каким образом явились Ваши сочинения в Нимеччини!»

Уже в першому своєму листі до Шевченка Куліш повідомляв: «Писал я к Вам два раза из Украины, но, верно, Вы не получили одного моего письма. Я написал первую часть

⁵³ П. Куліш тоді вже готувався до поїздки за кордон. Остаточне рішення комітету міністрів: «Отправить Кулиша для изучения славянских наречий в Пруссию, Саксонию и Австрию, на два с половиною года...», прийняте 1 і 15 жовтня 1846 р. Ця поїздка була перервана арештом П. Куліша у Варшаві у зв'язку з Кирило-Мефодіївською справою.

⁵⁴ Очевидно, М. І. Костомаров.

«Украины». Это составит отдельную малороссийскую поэму до Богдана Хмельницкого.

Хмельницкий составит вторую, междуусобия третью, Мазепа и шведчики четвёртую. Знающие люди восхищались первую частью и уговорили меня скорее печатать, что я и сделал. «Украина» печатается в Киеве и скоро выйдет в свет. Посылаю Вам 30 билетов. Раздайте, пожалуйста, в Петербурге, а я Вам экземпляры немедленно вышлю. Из своей поездки извлёк я величайшие результаты. Вы это со временем увидите. О гайдамаках написал я прекраснейшие рассказы, которые вместе с другими составили том и будут изданы под заглавием «Малороссийские предания» etc. Вашего дідуся⁵⁵ я не нашёл в Чигирине. Напишите, что хорошего видели и слышали Вы в Малороссии. Шкода, що не будете в Киев. А мне бы очень пригодилось поговорить с Вами кое о чём.

P. S. Пишу это письмо прихватком. По получении от Вас ответа напишу Вам кой о чём подробно»⁵⁶.

«Первый историк Украины»

«В течение последующих одиннадцати лет наметившийся таким образом интерес к историзму в творчестве Шевченка, – вважає далі лєнінградський історик, – не получил какогo-лїбо розвитку». А. Д. Марголіс тут же пояснює чому:

⁵⁵ Про кого йдеться – невідомо.

⁵⁶ Див.: Спогади про Тараса Шевченка. С. 15.

«На протяжении десяти лет после разгрома Кирилло-Мефодиевского общества имя Шевченко вообще находилось под запретом.

Молчание было нарушено лишь в 1857 году, после Крымской войны и смерти Николая I. В эпилоге к роману «Чёрная рада» П. А. Кулиш назвал Шевченка «первым историком Украины».

Однако ни рецензент реакционного «Маяка» Корсаков, ни корреспондент глашатая официальной народности «Москвитянина» Китченко, ни вставшие в конце 50-х годов во главе украинского национал-либерализма Кулиш и Костомаров – никто из них в действительности даже не приблизился к пониманию историографического значения творческого наследия Шевченка.

Оно было раскрыто позже, в годы первой революционной ситуации в России, руководителями всероссийской революционной демократии.

Методологическая основа подхода русских революционных демократов к оценке творчества Шевченка содержится в крылатых словах А. И. Герцена: «Он тем велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов, но имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу».

Сучасник поэта Микола Платонович Огарьов, сподвижник Олександра Івановича Герцена, у передмові до видання «Русская потаенная литература XIX века», де містились і

праці Т. Г. Шевченка, зазначав: «Україна проснулася в Шевченке, и – лучшее доказательство, как сила обстоятельств влечёт к самобытности областей и нераздельности союза, – Шевченко, народный в Малороссии, с восторгом принят, как свой, в русской литературе и стал для нас как родной: так много было общего в наших страданиях и так самобытность каждого становится необходимым условием общей свободы»⁵⁷.

Если на первую книгу Шевченка появилось семь рецензий, то издание его стихов в 1860 году вызвало двенадцать отзывов, среди которых наиболее глубокий принадлежал перу Н. А. Добролюбова и был опубликован в мартовском номере «Современника»⁵⁸.

Беззаперечно справедливо вважати полум'яного російського революційного демократа Миколу Олександровича Добролюбова гідним попередником і однодумцем М. Г. Чернишевського – незаперечного основоположника наукового шевченкознавства. На підтвердження цього погляду звернімося до наведеного нижче його справді непересічного дослідницького твору, опублікованого у переломному для шевченкознавства 1860 році.

⁵⁷ Н. П. Огарёв. Избранные социально-политические и философские произведения. Т. 1. М., 1952. С. 466.

⁵⁸ Ю. Д. Марголис. Исторические взгляды Т. Г. Шевченка. Ленинград, 1964. С. 6 – 7.

М. О. Добролюбов – перший дослідник історичної спадщини Шевченка

Історичний творчий доробок Тараса Григоровича Шевченка – яскрава й невід’ємна частина його геніальної поетичної творчості, позначеною справжньою народністю та послідовною боротьбою за волю України.

«Немало верного и яркого было сказано о Шевченке и после Добролюбова, – зазначає Ю. Марголіс. – Но до сих пор не утратили и навсегда сохранят своё значение слова гениального русского критика, определявшие главную черту творчества Шевченка – его народность»⁵⁹. Розширимо наведений вище короткий витяг з принципової за своїми ролю та значенням згаданої статті Миколи Олександровича Добролюбова: «Появление стихотворений Шевченка интересно не для одних только страстных приверженцев малороссийской литературы, но и для всякого любителя истинной поэзии. Его произведения интересуют нас совершенно независимо от старого спора о том, возможна ли малороссийская литература: спор этот относился к литературе книжной, общественной, цивилизованной, – как хотите называйте, – но во всяком случае, к литературе искусственной, а стихотворения Шевченка именно тем и отличаются, что ничего искусственного в них нет. Конечно, по-малороссийски не вый-

⁵⁹ Н. А. Добролюбов. Собрание сочинений: в 3 т. Т. 3. С. 535 – 542.

дет хорошо «Онегин» или «Герой нашего времени» так же, как не выйдут статьи г. Безобразова⁶⁰ об аристократии или статьи г-жи Тур⁶¹ о французском обществе.

Добролюбов про спорідненість української та російської мов

Конечно, все эти статьи можно перевести на малороссийский язык, но считать этот язык действительным малороссийским будет великое заблуждение. Те малороссы, которым доступно всё, что занимает Онегина и г-жу Тур, говорят уже почти по-русски, усвоивши весь круг названий предметов, постепенно образовавшийся в русском языке цивилизацией высших классов общества. Настоящие же малороссы, свободные от влияния русского языка, так же чужды языку книжной литературы, как и наши простолюдины. Ведь и у нас язык литературы – собственно не русский, и через сто лет над нами, конечно, будут так же смеяться, как мы теперь смеёмся над языком ассамблей петровского времени. Но у нас бестолковая смесь организовалась довольно скоро и составила то, что мы теперь называем языком образованного общества... книжные понятия и слова, хотя и не прошли в народ,

⁶⁰ Александр Андреевич Безобразов (1828 – 1889) – буржуазно-либеральный экономист и публицист. (Там само. С. 691.)

⁶¹ Евгения Тур (псевдоним Елизаветы Васильевны Салиас де Турнемир) (1815 – 1892) – писательница. (Там само. С. 735.)

но всё-таки захватили у нас довольно значительную часть общества и проникли в законодательство. В Малороссии эта масса общества, занятого литературным языком, несравненно меньше, да и нет им и такой нужды перевёртывать на свой лад каждое название вновь являющегося у них предмета: они получают это название не из какого-нибудь латинского языка, – где уж, как ни бейся, а надобно «us» отбросить и дать слову своё склонение, – а из языка родственного, имеющего почти те же формы. Таким образом, слова, принятые в русском, целиком входят в малороссийский язык, и случается встречать такие малороссийские статьи, в которых почти только що, аж, бо, чи и тому подобные частицы и напоминают об особенностях наречия. Но само собою разумеется, что не откажем малороссийскому, как и всякому другому народу в праве и способности говорить своим языком о предмете своих нужд, стремлений и воспоминаний; никто не откажется признать народную поэзию Малороссии. И к этой-то поэзии должны быть отнесены стихотворения Шевченка. Он поэт совершенно народный, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов нейдёт с ним в сравнение, потому что складом своих мыслей и даже своими иногда отклоняется от народа. У Шевченка, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни. Он вышел из народа, жил с народом, и не только мыслью, но и обстоятельствами жизни был с ним крепко и кровно связан. Был он и в кругу образованно-

го общества, малорусского и великорусского, но долгое время встречал в нём лишь отталкивающую презрительную грубость, притеснения, насилия, несправедливость, и зато, при первых же лучах нравственного, свободного сознания, тем сильнее устремился он душою к своей бедной родине, припоминая её сказания, повторяя её песни, представляя себе её жизнь и природу. Что вытерпел Шевченко в юных летах и на чём воспитывался ум и талант его, он сам написал в письме к одному из редакторов «Народного чтения»... Мы решаемся привести почти всё это письмо, полагая, что рассказы о судьбе людей, подобных Шевченко, должны получить самую широкую известность в нашей стране»⁶².

Далі М. О. Добролюбов, навівши майже повністю автобіографічний лист Шевченка редакторові журналу «Народное чтение», робить глибокі власні висновки з нього, надруковані в 1860 році (третья книжка журналу «Современник»):

«Итак, вот какие впечатления ложились на душу юноши за пределом простой жизни «под убогой батьковской стрехою»; вот что встретил он «в школе, в помещичьей передней, на постоялых дворах и в городских квартирах»... Подобные впечатления способны убить юную душу, развратить все нравственные силы, загубить и затоптать человека. Но, видно, богато был одарён душевными силами этот мальчик, что он вышел, хотя и не совсем, может быть, невредимо из всего этого. А если уж вышел, то он не мог не обратиться

⁶² Н. А. Добролюбов. Собрание сочинений: в 3 т. Т. 3. С. 535 – 536.

к своей Украине, не мог не посвятить всего себя тому, что веяло на него святыней чистого воспоминания, что освежало и согревало его в самые трудные и тёмные моменты его жизни... И он остался верен своим первоначальным дням, верен своей Украине. Он поёт предания её прошлой жизни, поёт её настоящее – не в тех кругах, которые наслаждаются плодами новейшей русской цивилизации, а в тех, где сохранилась. Оттого-то он так близок к малороссийским думам и песням, оттого-то в нём так и слышно веяние народности. Он смело мог сказать о своих думах:

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, виглядав вас, —
Де ж мені вас діти,
В Україну ідіть, діти,
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щирю правду,
А ще може й славу...
Привітай же, моя ненько,
Моя Україна,
Моїх діток нерозумних,

Як свою дитину⁶³.

И мы не сомневаемся, что Украина с восторгом примет «Кобзаря», давно уж ей, впрочем, знакомого. Он близок к народной песне, а известно, что в песне вылилась вся прошедшая судьба, весь настоящий характер Украины; песня и дума составляют там народную святыню, лучшее достояние украинской жизни, в них горит любовь к родине, блещет слава прошедших подвигов, в них дышит и чистое, нежное чувство любви, особенно любви материнской, в них же выражается и та тревожная оглядка на жизнь, которая заставляет козака, свободного от битвы «искать свою долю». Весь круг жизненных, насущных интересов охватывается в песне, сливается с нею, и без неё сама жизнь делается невозможной. По словам Шевченка, —

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине:
От де, люди, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово⁶⁴.

⁶³ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 1. Поезія. 1837 – 1847. К., 1990. С. 59.

⁶⁴ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 1. Поезія. 1837 – 1847.

Добролюбов про історичну поему «Гайдамаки»

У Шевченка мы находим все элементы украинской народной песни. Её исторические судьбы внушили ему целую поэму «Гайдамаки», чудно разнообразную, живую, полную силы и совершенно верную народному характеру или по крайней мере характеру малороссийских исторических дум. Поэт совершенно проникается настроением эпохи, и только в лирических отступлениях виден современный рассказчик. Он не отступил, например, пред изображением того случая, когда Гонга убивает своих малолетних детей, узнав, что их сделали католиками в иезуитском коллегиуме; он долго останавливается над этим эпизодом и с любовью рисует подробности и последствия убийства. Не отступил он и пред изображением произведенных гайдамаками ужасов в главе «Бенкет у Лисянці»; не отступил он и пред трудною задачею воспроизвести народные сцены в Чигирине (в главе: «Свято в Чигирині»). Много надо поэтической силы, чтобы приняться за такие предметы и не изменить ни одним стихом, не вклинит своего, современного воззрения ни в одном намёке. А Шевченко именно выполнил своё дело так, что во всей поэме сохранено полное единство и совершенная верность харак-

теру козацких восстаний на ляхов, сохранившемся почти неизменным до довольно позднего времени. Сила козацкой ненависти к ляхам выражается у Шевченка в восклицании козака Яремы, у которого похитили невесту. «Отчего я не умер вчера, не узнав об этом, – говорит он. – А теперь если и умру, так всё равно из гроба встану, чтоб мучить ляхов».

Но в лирических отступлениях, как сказали мы, является пред нами современный поэт, любящий славу родного края и с грустной отрадой припоминающий подвиги отважных предков. Приведём одно из таких отступлений, которое поразило нас особенно глубокою грустью⁶⁵.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла.
Довго, довго кров степами
Лилась, червоніла.
Текла – текла, та й висохла...
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?
Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.

⁶⁵ Мы приводим все стихи в подлиннике; они кажутся так понятны, что нет надобности переводить их. Заметим только по орфографии, принятой в книге Шевченко и сохранённой нами, *і* есть острое наше *и*, а *и* – тот средний звук между *и* и *ы*, который так характеризует малороссийское наречие.

Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тільки роса ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиє. Зійде сонце,
Осушить, пригріє:
А онуки? Їм байдуже,
Жито собі сіють⁶⁶.
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила —
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізняк, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко, важко...

Кроме «Гайдамаков», в «Кобзарі» напечатані ще «Іван Подкова», «Тарасова ніч», «Гамалія» – небольшие пьеси тоже исторически-козацкого содержания.

Не менее любопытны пьеси и в другом роде, пьеси, изображающие лихо и долю обыкновенной жизни и нежные чувства девической и материнской любви. Особенно живо и поэтично изображаются эти чувства в трёх прелестных поэмах: «Тополя», «Наймичка» и «Катерина». В «Катерине» вы видите несчастье бедной девушки, которая полюбила москаля, офицера. Начинается поэма добродушным обращением:

⁶⁶ Добролюбов цитирует подцензурный текст. В подлиннике: «панам жито сіють». (Примітка упорядників тому творів М. О. Добролюбова.)

Кохайтесь, чорноброві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люди,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине:
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине.

Но эти откровения, простая мораль, так добросердечно высказываемая, вовсе не кладёт дидактического оттенка на всю повесть, которая, напротив, вся исполнена самой свежей неподдельной поэзии. У Катерины родился сын, и она идёт в «Московщину» – отыскивать отца его. Прощание матери с ней, её путь, её встреча с милым, который её отталкивает, всё это изображено с той нежностью грусти, с тою глубиною и кротостью сердечного сожаления, равные которым встречаются именно только в малороссийских песнях. В «Наймичке» представляется история девушки, подкинувшей своего ребёнка к бездетным старикам, потом нанявшейся к ним в служанки, всю свою жизнь заключившей в материнской любви и только перед смертью открывшей сыну, что она мать его. Весь этот рассказ представляет особенную прелесть от той совершенной простоты, с которою изображается всё дело. Ни одного фразистого места, ни одного хвастливого стиха; всё так ровно, спокойно, как будто покорная, тихая пре-

данность этой матери перешла в душу самого поэта...

Вообще, спокойная грусть, не похожая ни на бесплодную тоску наших романтических героев, ни на горькое отчаяние, заливаемое часто разгулом, но тем не менее тяжёлая и сжимающая сердце, составляет постоянный элемент стихотворений Шевченко. Как вообще в малороссийской поэзии, грусть эта имеет созерцательный характер, переходит часто в вопрос, в думу. Но это не рефлексия, это движение не головное, а прямо выливающееся из сердца. Оттого оно не охлаждает теплоты чувства, не ослабляет его, а только делает его сознательнее, яснее, – и оттого, конечно, ещё тяжелее. Вот размышление поэта по поводу оскорблений, которых натерпелась в селе Катерина, родившая сына:

Отакє-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає!
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі одиноким.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховують.
Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збиралось

З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

В такому роді постійно бувають думи поета. Ми не берём на себе оцінки і указання всіх поетических достоїнств Шевченка; ми указуємо тільки на деякі сторони його творів, могутих і в великорусських, мало знайомих з Малоросією, як ми, пробудити співчуття. Поетому ми і берём більш загальні речі, такі думки і почуття, які будучи природно-українськими, зрозумілі і близькі, однак, кожному, хто не зовсім згубив в собі кращі людські мистецтва. Думаємо, що маленькі відмінності малоруського нареччя від російського не перешкодили читачам зрозуміти наші видання»⁶⁷.

Російські революційні демократи наслідують історичну спадщину Шевченка

Після смерті Шевченка його запальне слово продовжувало служити справі всеросійської революційної демократії. Головна заслуга в цьому належить несомнісно Н. Г. Чернышевському. В 1861 році в травневій книжці «Сучасник» Чернышевський опублікував в перекладі П. Гайдебурова вірш «Гайдамаки». Характерен супроводжуваний поетом

⁶⁷ Н. А. Добролюбов. Збірник творів: в 3 т. Т. 3. Статті і рецензії. 1860 – 1861 гг. М., 1952. С. 539 – 543.

му редакционный комментарий к слову «колиивщина»: «выражение это подобно русской «пугачёвщина». Такое сопоставление наилучшим образом отвечало задаче разъяснения коренных интересов всех крепостных крестьян Российской империи.

Эту мысль, выраженную ещё в 1857 году в рецензии на костомаровскую «Историю казацких войн при Богдане Хмельницком»⁶⁸, Чернышевский, опираясь на Шевченка, детально изложил в статье «Национальная бестактность» в июльском номере «Современника» за 1861 год.

Симпатії до визвольних прагнень польського народу

Дело происходило в то самое время, когда «шляхетское освободительное движение в Польше приобретало гигантское, первостепенное значение с точки зрения демократии не только всероссийской, не только всеславянской, но и всеевропейской»⁶⁹. Кровным делом российского крестьянства в этих условиях было обеспечить всемерную поддержку польского революционно-освободительного движения. Никто лучше Шевченка не смог бы обосновать эту единственно правильную тогда тактическую линию всероссийской революционной демократии. Но Шевченка уже не было в жи-

⁶⁸ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. Т. 7. С. 775 – 793.

⁶⁹ В. И. Ленин. ПСС. Т. 20. С. 403.

вых. В защиту коренных интересов украинского, польского и русского крестьянства, с обоснованием революционно-демократической тактики в этом вопросе выступил Чернышевский.

Почти вся та часть статьи «Национальная бестактность»⁷⁰, которая содержит непосредственные ссылки на Шевченка была вычеркнута цензурой и увидела свет лишь в 1932 году в публикации М. В. Нечкиной⁷¹. Таким образом революционные идеи Шевченка в опосредствованной передаче Чернышевского не могли быть использованы революционно-демократическим лагерем в политической борьбе начала 60-х годов. Но идеи Шевченка под пером и в изложении Чернышевского приобрели столь могучий общественный смысл, что в наше время «Национальная бестактность» начала свою вторую жизнь, став на службу борьбе социалистической науки о великом Кобзаре против националистических извращений его творчества⁷².

Знаменателен факт признания Чернышевским значительности вклада в сокровищницу идей всероссийской революционной демократии, внесённого Шевченком, воплощавшим живое, непосредственное представительство от массы национально угнетённого крепостного крестьянства Украи-

⁷⁰ Там само. С. 19 – 28.

⁷¹ Литературное наследство. Т. 3, М., 1932. С. 99 – 102.

⁷² Тут Добролюбов переказує зміст статті Чернишевського «Національна бестактність».

ны.

То обстоятельство, что Чернышевский излагал главные идеи «Национальной бестактности», «опираясь на этот непоколебимый авторитет»⁷³ – авторитет Шевченка, – не только наилучшим образом отвечал пропагандистскому назначению статьи, но и придавал аргументам Чернышевского высшую степень научной объективности.

Глибинні причини, що визначали загальний спектр українсько-польських взаємин

Замечательно, что, излагая взгляды Шевченка на вопрос об отношениях между поляками и украинцами и полностью присоединяясь к своему украинскому соратнику, Чернышевский с самого начала ближайшим образом касается исторического аспекта интересующей его проблемы.

Таково совершенно объективное изложение Чернышевским раздумий Шевченка об исторических судьбах славянских народов, о путях за свободу украинских, русских, польских крестьянских масс.

Убеждение Шевченка в том, что украинские и польские крестьяне имеют совершенно одинаковую историческую судьбу, служило прекрасным дополнением общественно-исторических взглядов Чернышевского. Шевченко оказал, таким образом, существеннейшую помощь Чернышев-

⁷³ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений: в 15 т. Т. 7. С. 793.

скому в его могучей революционной проповеди «с первой в мире трибуны демократического социализма»⁷⁴.

⁷⁴ М. Шагинян. Собрание сочинений: в 9 т. Т. 8. С. 337.

УКРАЇНСЬКІ ДОСЛІДНИКИ ПРО Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Ще в школі, захопившись творчістю Тараса Шевченка, Михайло Петрович Драгоманов, емігрувавши за кордон, до Швейцарії, став першим науковцем, який узявся до ґрунтового наукового дослідження життя, творчості й діяльності найвизначнішого історичного діяча України. Драгоманов так починає датовану останніми днями 1878 р. свою знакову статтю «Шевченко, українофіли й соціалізм», яка з того часу протягом кількох наступних десятиліть отримала три видання, та, на нашу думку, й сьогодні аж ніяк не втратила свого значення:

«Із одної печі, та не одні речі...

Шевченко настільки великий чоловік для українства, що зовсім не диво, коли на його так часто оглядаються українці й неукраїнці, коли зайде розмова про українську справу. Лихо тільки, що досі ніхто не зваживсь докладно розсудити об тім, що таке справді Шевченко сам по собі й у свій час, а всі, хто бравсь писати про нього, перш усього думали про себе, і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилось про українсь-

кого кобзаря»⁷⁵.

Так хвилююче й пристрасно, з почуттям найщирішої любові та вдячності рідко кому судилося висловити свої почуття любові й відданості до Тараса Григоровича Шевченка.

Знати «правду і тільки правду»

А ось як висловлюється Я. О. Галан про природу творчості: «Щоб писати «правду і тільки правду у великому і в малому», зокрема в наукових працях, треба «мінімум власних міркувань, які можуть читача цікавити, або ні, мінімум, потрібний для того, щоб змусити самого читача міркувати. Максимум спокійного тону, без лайки, щоб читач не подумав: сердиться Юпітер, бо не має рації»⁷⁶.

Адже читача, упевнені, цікавлять, в першу чергу, не роздуми й міркування з приводу життя й творчості Тараса Григоровича Шевченка, а сама сутність його поезії й діяльності, реальні факти й обставини, пов'язані з ними, їх народження, розвиток і взаємозв'язок.

Ті ж самі засади стосуються також життя й діяльності послідовників Шевченка, й передусім його найбільшого й найавторитетнішого наступника світового значення – Великого Каменяра – Івана Яковича Франка. «Вічний революціонер»

⁷⁵ Пам'ятки історичної думки України. М. П. Драгоманов. Вибране. К., 1991. С. 327.

⁷⁶ Я. Галан. Твори: у 4 т. Т. 1. К., 1978. С. 11.

глибоко розумів суть історичного процесу. «Під історією, – відзначав український геній, – розуміємо слідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угроповання поєдиничних і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь «сенс» т. є., щоб видно було певні основні закони природи, правлячи тими фактами і викликаючи їх»⁷⁷.

Ставлення простого селянства до Тараса Григоровича Шевченка – народного поета-революціонера

Народна пісня про народного поета

В одній з народних пісень цікаво подаються думки щодо визволення улюбленого народного поета:

Чом не шумиш, луже,
Зелений байраче,
Ой, чом не тікаєш,
Шевченку Тарасе?

За тобою женуться
Вороженьки злії,
Вороженьки злії —
Солдати лихії.

⁷⁷ І. Франко. Твори: у 20 т. Т. 19. К., 1956. С. 64.

Хочуть вони тебе
Та в полон забрати,
У полон забрати,
Приділить в солдати!

Ой, тікав Шевченко
Битими шляхами,
А за ним солдати
З гострими штиками.

Спіймали Шевченка,
До Сибіру гонять;
А їх вон відгонять.

«Ой, не плачте люди,
Ридом не ридайте,
Та беріте зброю,
Та мене спасайте».

Ой, узяли зброю,
Солдатів побили,
Солдатів побили,
Шевченка пустили»⁷⁸.

Народ – багатівіковий носій та захисник ідей соціально-го й національного визволення, незважаючи на тяжкі випро-

⁷⁸ Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955. С. 261 – 262.

бування, неухильно здійснював свою виплекану історичну місію. Він висував з свого власного соціального середовища пророків та лідерів, які стають прапором та керівниками боротьби за соціальне й національне визволення, об'єднання до купи своїх одвічних земель. У віках поневоленій Україні в середині ХІХ століття його найяскравішим і найталановитішим лідером і всевидячим пророком став Тарас Григорович Шевченко.

Це був складний, – ззовні суперечливий, але життєво важливий – історичний період розвитку Росії. Його кінцевий кріпосницький період збігся з останніми роками життя й діяльності Шевченка. Його значимість привертала увагу класиків наукового соціалізму.

Щоб досягнути й оцінити справжню велич народного поета-революціонера, потрібно зрозуміти, в яку епоху звучало його полум'яне слово.

Шевченко в історії України

Неможливо перебільшити місце Великого Кобзаря в історії українського народу. З'ясуванню всебічних сторін цієї справді неосяжної теми, як зазначалося вище, присвячена справді незліченна кількість дотеперішніх публікацій різного гатунку аматорів, так і суголосних досліджень фахівців такого ж різного роду напрямків. Звідси – неможливість домогтись погодження головних характеристик предмету ви-

світлення, його сенсу. Суперечки із протилежним за спрямуванням, – з одного боку суворо науковим, з іншого – неминуче далеким від нього підтекстом – не вщухають. Вони продовжуються, а сьогодні й загострюються здебільшого через крайню заполітизованість теперішнього часу. Не можна не бачити, що за нею криється складний для нинішнього суспільства, для всього народу України, так би мовити, доволі «слизький період» життя.

Геніальний український народний поет

Повертаючись до воістину багатогранного обличчя найбільшого українського національного генія, не можна ані на хвилину не віддавати собі звіту, що головною та яскравою життєвою рисою усього існування було те, що Шевченкові від першого і до останнього кроку подвижницької діяльності – без жодних обмовок – притаманна незмінна й заслужена характеристика: народний. І не лише й не стільки тому, що Шевченко вийшов із самої народної гущі України, а передусім тому, що він з нестримною самовідданістю й користю діяв заради щастя своєї улюбленої прекрасної Батьківщині та рідного народу. Шевченко став справжнім батьком та провідником знедоленої нації, і не лише української, а й усіх поневолених народів царської Росії. Виключно протилежним було ставлення до улюбленого народом українського поета верхівки шовіністичного царського уряду. Про

це переконливо свідчить заборона відзначення 100-річного ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка.

МАРІЄТТА ШАГІНЯН ПРО ПОЕТИКУ ШЕВЧЕНКА

Різниця між пересічними ремісниками поезії та її справжніми творцями

Звернімось до монографії Марієтти Сергіївни Шагінян, в якій, на нашу думку, ґрунтовно проаналізовано особливості творчої майстерності найвидатнішого українського поета. «Когда поэты, сами поэты, – відзначає дослідниця відмінність між тими, хто знічев'я бавиться віршами, і справжніми великими поетами, – хотят определить поэзию, они обращаются к глаголам «жечь», «ударить», «пронзать», «исторгать»; к эпитетам «неведомая», «таинственная», «живительная», «чудная»; к существительным «сила», «власть», «могущество», «потрясение».

У Тараса Шевченко есть одно стихотворение. Написанное в каземате, совсем небольшое, пятнадцать строк. Сам поэт никогда не мог его читать без слёз. Слушатели и во второй, и в третий раз не могли его слушать без слёз. В этом стихотворении речь идёт о простейшей правде бытия, – о крестьян-

ском ужине после работы в поле, – и написано оно простейшими словами, даже с повторением одного и того ж корня «вечер» четырежды подряд в четырёх строчках:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечера коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Та соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх,
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

В простом рассказе – даже не песне – говорится о вещах всем известных: поэт ничего от себя не прибавил к гудящим над вишнями майским жукам, к пахарям, идущим за плугом, к поющим девушкам и матери, ждущей семью к ужину, вечерней звезде, восходящей на небо, и соловью, мешающему матери слово сказать своей дочери. Что же так страшно дей-

Ствует, «хватает за душу» в этом стихотворении?

Непідробна щирість творчості Шевченка

Стены каземата, где писал Т. Шевченко, раздвинулись, чтобы впустить уголок утраченного им мира. Может быть, никогда больше не увидит его поэт. Может, и не было его таким. Но сейчас он его видит во всей отраде и прелести, как никогда раньше не видел. Острота ощущения, боль утраты, понимание, – передать бы его, да красота берёт на себя эту функцию, «мати хоче научати, так соловейко не дає»; и соловей, торжественный рокот его в тёмных ветвях, становится хозяином положения, искусство говорит своё полное слово в тишине – вот что вместе с огромным пережитым счастьем творчества сказал в своём стихотворении Шевченко, вложил в него, а читатель всегда получает вложенное, принимает волну».

Глибинно органічна й абсолютна народність – головна принада й таємниця поезії Шевченка

М. С. Шагінян торкається проблеми, яка турбує кожного справжнього правдивого поета. Цілком правильно аналізуючи її, автор розглядає широке коло сучасників та пізніших аналітиків і шанувальників творчості Тараса Григоровича. Всі вони відзначали одну з найголовніших рис його поезії – народність. М. С. Шагінян уточнює, що згадані особи були зовсім неоднозначні у трактуванні народності у творчості й практичній діяльності поета.

«Но если определить действие Шевченко легко, – відзначає дослідниця, – то розібрати, какими профессиональными средствами оно достигается, – очень трудно. И мы видим, как на протяжении ста лет со дня выхода в свет «Кобзаря» (сьогодні вже – понад ста семидесяти) поэтика Шевченка заинтересовывает не только критиков, а и переводчиков, биографов, комментаторов поэта. Все они сознательно или бессознательно участвуют в поисках большого секрета его эмоционального действия на слушателей и в закреплении того первого слова, каким как будто даётся его разгадка. Слово это «народность».

О народности Т. Шевченко начинают говорить все, и са-

мые разные люди; на этом как будто сходятся переводчики, начиная с Ивана Белоусова, мемуаристы и друзья во главе с Костомаровым и Кулишом, биографы от М. Чалого и Конисского; критики от Добролюбова и Чернышевского. И вплоть до десятых годов XX века это определение не только всеми повторяется, но и всё больше принимает форму простого уравнения. Шевченко равен народной поэзии, Шевченко абсолютно народен, и наконец, у Шевченко почти нет стиха, подобно которому нельзя было найти в сборниках записей украинских народных песен. Последнее категорическое утверждение принадлежит К. Чуковскому (в одной из дореволюционных его статей) и основывается на сопоставлении текстов украинских песен (собранных и изданных в годы Шевченко профессором Максимовичем) со сходными местами в «Кобзаре». Иначе сказать, понятие «народность» всё больше и больше суживалось, покуда не превратилось – перед самой революцией – в вопрос отвлечённых «формы» и «темы».

Різні розуміння – «народності» – поезій Шевченка

Для нас ясно сейчас, что схождение самых различных людей на одном и том же определении поэзии Тараса Шевченко было лишь мнимым, потому что эти разные люди вкладывали в слово «народность» совершенно разное содержание. Современному исследователю необходимо прежде всего чётко разграничить эти смысловые разницы и внести в вопрос ту ясность, без которой нельзя идти дальше».

Засновник сучасної російської літератури Пушкін про народність

«Начнём с того, – нагадує дослідниця, – что ещё задолго до выхода «Кобзаря» в русских литературных⁷⁹ кругах очень много разговаривали о народности, и Пушкин в 1825 году задумал даже посвятить этому вопросу целую статью, в которой он дал намёки первого правильного определения народности. Закончена статья не была, но оставшийся отрывок «О народности в литературе» имеет для нас огромное методологическое значение. Пушкин пишет:

«С некоторых пор вошло у нас в обыкновение говорить о народности, требовать народности, жаловаться на отсутствие народности в произведениях литературы, но никто не думал определить, что разумеет он под словом народность.

Один из наших критиков, кажется, полагает, что народность состоит в выборе предметов из отечественной истории, другие видят народность в словах, то есть радуются тем, что, изъясняясь по-русски, употребляют русские выражения».

Між тим, у пізнішому виданні «Полного собрания сочинений А. С. Пушкина» – уривки статті Пушкіна подаються в інший спосіб: замість виданої другої частини речення з іс-

⁷⁹ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений: в 12 т. Т. 11. С. 40.

нуючої її другої частини – останнього абзацу – додано кілька нових оригінальних абзаців:

«Не мудрено отъять у Шекспира в его «Отелло», «Гамлете», «Мера за меру» и проч. – достоинства большой народности; Vega и Кальдерон⁸⁰.

...«не выбранная тема («из отечественной истории»), не

⁸⁰ Кальдерон де ля Барка... Педро (1600 – 1681) – испанский драматург. Принадлежал к старинному, но обедневшему дворянскому роду. Учился в иезуитской коллегии и Саламанском университете, где изучал гражданское и каноническое право. В 1619 – 1623 гг. обратился к драматургии, с 1625 г. целиком отдался литературной деятельности. К настоящему времени известно 120 комедий, 76 ауто и 200 пьес малых жанров, некоторые произведения не известны или известны только по названиям... Унаследовав великие национальные традиции испанской литературы, Кальдерон де ля Барка при этом выразил характерное для него разочарование в гуманизме Ренессанса. Кризис этого гуманизма, неосуществимость идеалов которого отразил уже Сервантес, даёт Кальдерону де ля Барке основание для пессимистической переоценки человека, якобы вечного источника зла и жестокости. Единственным средством примирения с жизнью является христианская вера с её обузданием гордыни. В творчестве писателя своеобразно сочетаются мотивы Возрождения и барокко. Творчество Кальдерона де ля Барки получило широкую известность в Европе с начала XIX века, когда немецкие романтики создали восторженный культ писателя. В России знакомство с ним относится ещё ко времени Петра I; романтическое увлечение Кальдерона де ля Барка получило выражение в переводах и постановках первой половины XIX века. Во второй половине XIX века на русской сцене шли «Врач своей чести» и «Ересь в Англии» (1866), «Саламейский алькальд» (1886). Большой интерес представляли экспериментальные постановки «Поклонения кресту» (1910) и «Стойкого принца» (1915), осуществлённые Вс. Мейерхольдом, а также «Жизнь есть сон» (1914) – А. Таировым. На советской сцене представлены многие комедии Кальдерона де ля Барки («Дама-невидимка», «С любовью не шутят», «Спрятанный кавальеро», «Сам у себя под стражей» и др.) на русском и других языках народов СССР (Краткая литературная энциклопедия. Т. 1. Стб. 332 – 335).

обороты и формы языка решают вопрос о народности; но что же тогда? В своём отрывке Пушкин не развернул полностью ответа, но оставил ряд намёков, по которым линия его мысли ясна. У народа «есть образ мыслей и чувствований», «есть тьма обычаев, поверий и привычек», «климат, образ жизни, вера»... В поисках точного определения Пушкин пытается расширить понятие «народность», прибавляет к «языку и теме» образ мыслей и чувствований, обычаи, поверия и т. д. Эти поиски его для нас глубочайшим образом поучительны. Ведь ясно, что порочный круг, который он разрывал, – есть та самая «самобытность», тот самый «русский» или иной «дух», тяга к консервации собственной старины, которые в искусстве приводили к проповеди крайнего национализма. Именно в этом порочном кругу мыслили «народность» Тараса Шевченко и Костомаров, и Кулиш. Для них его поэзия как бы безликое выражение всего того, чем был украинский народ «самобытен», как бы детское дыхание самой этой самобытности, которую они хотят удержать, как она есть, и на которую они смотрят с некоторой хозяйской опекой, как на своё историческое, пассивное добро.

Добролюбов Чернышевский визначають зміст народності поезій Шевченка

Иначе представлял себе народность Тараса Шевченко Добролюбов, блестяще развивший тезис Пушкина. По Добролюбову, вовсе не только исторический опыт народа и его прошлое определяют степень народности художника, а живое бытие народа в настоящем. Если художник сейчас живёт с народом, выражает его современные нужды и стремления, выражает от себя, но за целый народ, тогда и только тогда он народен.

Чернышевский в своём определении народности Шевченко пошёл ещё дальше Добролюбова. Он считал, что жить стремлениями своего народа и выражать их в искусстве – значит в какой-то мере пробивать ему дорогу в будущее, закладывать основы культуры этого будущего, вести за собой свой народ. Знать его прошлое, жить с ним в настоящем и продвигать его в будущее – вот как бы триединая формула связи художника с народом. Чернышевский нигде не говорит этого прямо, но подразумевает, когда указывает – с изумительным чутьём провидца истории – на огромное завоевание, какое сделал Шевченко в области украинской культуры, на то оружие, какое он выковал в своих гениальных тво-

реньях.

Что же это за оружие? Одно из главнейших для общества – родной язык. Молодой, гибкий, самостоятельный, созданный Т. Шевченко язык стал орудием украинской культуры. Украинские националисты при всей их сентиментальной любви к самобытности не очень уважали язык крестьянства, чистую полтавскую мову, они позволяли себе коверкать её, прибегали к ней лишь для «обихода» и «couleur locale'⁸¹», допускали в письме произвол и неграмотность, а поэтому не могли и не хотели критически отнестись к тому, что делала группа галицийских буржуазных националистов на Западе. Эта группа имела свои печатные органы, издававшиеся на особой смеси местного испорченного украинского с литературным русским и церковнославянским языком. В то время как язык Тараса Шевченко был голосом народной массы, крестьянства, эта галицкая смесь не имела в себе органических корней, выражала ряд случайных и перекрёстных внешних влияний преимущественно городского, мещанского или «гелертерского» сословия.

И критика этого языка, резкая и беспощадная, вышла не из националистических украинских кругов, а из уст Чернышевского. Именно он указал на то, что Шевченко принципиально не стал бы писать в галицийском «Слове»; на то, что зарубежные националисты приписывают себе «особое ломаное наречие», «отталкиваются от общей малорусской

⁸¹ Місцевого колориту.

литературы»; на то, что «наши малороссы» (подразумевается Шевченко) «уже выработали себе литературный язык, несравненно лучший»⁸².

Теперь, когда мы яснее представляем себе, что вкладывали различные круги русского общества в понятие «народность» Шевченко, нам виднее делаются и пути исследования его поэтики.

⁸² Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений: в 15 т. Т. 7. С. 791, 786, 776.

Органічна народність поезії Шевченка – ключ до пізнання глибин його творчості

До революції народність Шевченко в том смисле, как понимали её Добролюбов и Чернышевский, не связывалась со специальными вопросами его поэтики; больше того, самое понятие народности, как мы уже видели, становилось у исследователей всё более и более условным, превращалось в проблему формы как таковой.

Позднее мы можем насчитать большое количество тщательных и подчас очень ценных работ, посвящённых изучению «фольклорных» элементов в творчестве Шевченко, «развитию коломийкового⁸³ стиха», «особенностям песенной ритмики» и т. д. Однако отрыв понятия народности от той исторической задачи создания литературного языка, которую выполнил Шевченко, нередко приводит авторов этих работ к чисто механическому анализу, по которому получа-

⁸³ Коломийковий вірш – віршовий розмір, що використовується у поширених (переважно в західних областях України) піснях-коломийках, виконуваних за усталеною мелодією, нерідко – жартівливі приспівки до танцю. Коломийковим іноді називають 14-складовий вірш – найпоширеніший народнопісенний розмір, характерний і для пісень інших жанрових груп – історичних, любовних, побутових (за винятком обрядових, баладних). В Україні він широко вживається від часів поетівромантиків і Т. Шевченка (Українська літературна енциклопедія. Т. 2. С. 533. К., 1990).

ется, что Шевченко брал и переносил фольклорные элементы из уже совершенно готового, уже отстоявшегося языкового богатства народа – в свою, тоже отстоявшуюся и готовую языковую среду. Но какую? Городскую? Мещанскую? Интеллигентскую? Забывалось, что язык у Шевченко с народом общий, что поэт не «брал у народа» и не переносил к себе, а запел на том самом языке, на каком народ уже пел и сам он говорил и думал с детства.

Вполне естественно, что «фольклористы» упёрлись в конце концов в тупик такого «чрезвычайного сходства и совпадения» при перелистывании двух томов сборника профессора Максимовича, что некоторые из них едва не провозгласили искусственного создания «Кобзаря» по мотиву и по типу этих записанных народных песен, изданных Максимовичем в 1834 году, то есть гораздо ранее самого «Кобзаря».

Філарет Колесса про зміст Шевченкової творчості

В противовес этой тенденции – сводить всю поэзию Т. Г. Шевченко к чисто народной, ставит между ней и устной народной песней знак равенства – вырастает школа, утверждающая обратный принцип.

По мнению этой школы, Шевченко – великий поэт как раз потому, что преодолевает фольклор и что вообще у него совсем не так уж много этого фольклора... И в результате всех этих исследований в очень толковой, обобщающей и блестящей по анализу работе академика Филарета Колессы «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка», изданной во Львове в 1939 году, утверждается, что вообще «переважна частина поетичних творів Шевченка не виявляє майже ніяких зв'язків з народними піснями й думами, бо обертається в сфері, недоступній для народної поезії й підноситься над її рівень цілим своїм складом, ідеологічним підкладом, здатним до того висловом»⁸⁴, то есть, что большая часть творений Шевченко вообще никакой связи с народной поэзией не имеет, превосходит её, недоступна для этой поэзии по своему идеологическому складу и речи! То народная форма –

⁸⁴ Філарет Колесса. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка. Львів – Київ. 1939. С. 102.

идеал, то стихи Шевченко недостижимо высоки по своему уровню для этой народной формы! Две односторонние теории – фольклорная и «индивидуального мастерства» – в своём крайнем выражении сошлись на взаимоотрицании, а следовательно, и на самоотрицании.

Єдність форми й змісту – могутня сила й привабливість поетичної творчості Шевченка

Между тем, если б первый камень «поэтики Шевченко», заложенный Добролюбовым – Чернышевским, послужил основой для всех позднейших представлений, он сделал бы кропотливые работы исследователей бесконечно более плодотворными. Стала бы ясной для них простейшая истина, что поэтика Шевченко не может быть выведена ни из фольклорности, как таковой, ни из голого мастерства, как такового, а является плодом непрерывного творческого расширения народной речи, полученной с молоком матери, как первоначальный «дар слова», – расширения её содержания путём передачи в ней тончайших оттенков мысли и настроения, страстных политических и философских обобщений. С каждым произведением Шевченко совершенствует для народа его оружие культуры – язык, делает нежную, мягкую, «семейную» речь поселянина, приспособленную к нехитрому сельскому обиходу, отточенной и острой, разрешает в пределах этой речи драматические и социальные коллизии, разворачивает исторические полотна, философствует, издевается, мечтает, плачет, мнёт её, как глину в руках, доказывает её тонкость, жизнеспособность, годность для борьбы,

для любой передачи на любой «волне».

Шевченкова й народна ритміка поезії

Даже в первых своих, как бы только «фольклорных» песнях он ведёт эту борьбу хотя бы тем, что использует стойкий ритмический стандарт (коломиийковый, колядковый⁸⁵ стих) для совсем необычных, не свойственных этому стиху настроений (в этом случае замечателен «Перебендя», образец глубоко индивидуального разрешения чисто народной ритмики). А в то же время и в последних своих, как бы исключительно индивидуальных, ямбах он ни на шаг не отходит от фольклора, от крестьянской стихии речи, от обиходных народных слов (что и делает, например, совершенно особенным и потрясающим мастерство автора «Марии»). Забывать о творчестве языка, обсуждая «форму» у Шевченко, никак нельзя, форма вырастает у него из борьбы за выражение смысла, из борьбы сказать то, что требуется сказать что должно и можно сказать на родном языке, хотя бы объём его этому и сопротивлялся вначале...

⁸⁵ Колядки – народні обрядові величальні пісні (зимового циклу, виконуються з 25 грудня до 1 січня). (Українська літературна енциклопедія. Т. 2. С. 538. К., 1990.)

М. Т. Рильський про особливості та багатогранність поезики Шевченка

Максим Рыльский, художественно обобщивший в своей прекрасной речи на Шевченковском юбилее 1939 года всё, что было сделано филологами в этой области, – указал, что «стихотворное наследство Шевченко делится на две основные группы. Первая группа – это так называемые колумийские стихи по системе 8 слогов, 6 слогов, с общей хорейской тенденцией, но с очень свободным размещением ударений; и вторая группа – это 11 – 12-тислоговый стих (колядковый с общей амфибрахической⁸⁶ тенденцией, но тоже с весьма свободным расположением ударений по обе стороны обязательной цезуры»⁸⁷.

Как пример первого, он приводит стихи:

В таку добу під горою
Біля того гаю...

Как пример второго:

⁸⁶ Амфибрахий (греч. Amphibrachys – с обеих сторон краткий) – короткие стихотворения, основанные на чередовании ударений через строго определённые слоговые промежутки. (Краткая литературная энциклопедия. Т. 1. М., 1962. Стб. 190.)

⁸⁷ Бюллетень № 2 стенограммы VI юбилейного пленума ССП. Киев, Гослитиздат Украины, 1939. С. 95.

Все йде, все минає – і краю немає...
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?

Кроме двух этих основных групп, мы встречаем у Шевченко бесконечное количество ритмов, – взять хотя бы цикл стихов, написанных в Орской крепости:

Понад полем іде,
На покоси кладе...

(«Косар»)

За байраком байрак
А там степ та могила...

(«За байраком байрак...»)

Вечірнє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило...

(«Сон»)

Роби що хочеш з темним зо мною...

(«N. N. – О думи мої! о славо зляя!..»)

Или такие ритмически сложные стихи:

Згадав та й заплакав

Багатий сивий сирота.
...Мов лата на латі,
На серці печалі нашили літа.

(«Сліпий»)

Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Талами вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.

(«А. О. Козачковському»)

Упомянутые М. Рыльским два размера, долгий и короткий, у Т. Шевченко встречаются не в разных стихотворениях, а, как правило, чередуются в одном и том же стихотворении, в одних и тех же поэмах. Можно с уверенностью сказать, что от классической школы Пушкина и от позднейших поэтов русских и украинских Шевченко резко отличает именно нелюбовь к выдержанной строфике⁸⁸ и постоянный приём чередования длинного и короткого размеров в одном и том же стихотворении.

Откуда идёт этот приём и нет ли ему каких-нибудь аналогий в мировой поэзии? Есть аналогии, они окружают нас чуть ли не на каждом шагу. Диалектика народной песни – «запевка» и «хор»; один запеваает, все подхватывают; или

⁸⁸ Совокупность строфических форм отдельного произведения, течения и т. п. Краткая литературная энциклопедия. Т. 9. Стб. 654 («Шевченковский стих»).

один поэт грустит, а потом со всеми пускается в пляс, – эта диалектика в книжной поэзии вытеснялась всё более крепнущим и всё более требующим внимания к одному себе, вышедшим из коллектива голосов запевалы «соло» поэта, носителя своей индивидуальности. Но народной поэзии такое самодовлеющее соло глубоко чуждо и до сих пор. Наши кавказские ашуги неизменно дают живую разбивку более длинного и тягучего... размера – огненно-быстрым, рассыпающимся по струнам, танцевальным, почти скачущим ритмом. И не только в песнях, такая же двойная ритмика встречается и в самих танцах...

Эта диалектика народного ритма, свойственная не одним только ашугам, а и кобзарям, и русским народным певцам, и Прикарпатыю, – идёт с древнейших времён...

Внесок Шевченка в народну поетичну творчість, зокрема в її ритміку

И Шевченко, преобразуя в своей поэзии народные элементы, не только возрождает этот древний приём во всей его нетронутости, но и придаёт ему гораздо большее значение, чем то, которое он занимает в народной песне в наши дни. Почему? Потому что приём этот помогает ему расширить средства выразительности самого языка.

Почти в каждом стихотворении, кроме очень немногих, выдержанных в чистой строфике и одном ритме (кажущихся, кстати сказать, или осколками большой вещи, или отдельными, вынутыми из неё «лирическими запевками»), встречаем мы у Шевченко «запевку» и «хор»... Уже первое из сохранившихся его стихотворений «ударило» слушателя по сердцу своим чередованием ритма:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма...
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.

Но Шевченко часто меняет обычное соотношение ритмов, начинает стремительным, перебивает тягучим, то есть начисто нарушает народную традицию. Юношей он пишет поэму «Перебендя» и даёт изумительный образ народного певца. Слепой Перебендя всюду бродит и все играет на кобзе, разгоняя людскую тоску, «тугу». Тяжко живётся людям, тяжело живётся и ему самому, – нет ему доли, нет хаты, ночует, где попало, под тыном, а надо бодрить, веселить людей, надо знать, что и где петь, что кому петь:

З дівчатами на вигоні —
Гриця та Веснянку,
А у шинку з парубками —
Сербина, Шинкарку;
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая) —
Про тополю, лиху долю,
А потім – у гаю;
На базарі – про Лазаря,
Або щоб те знали,
Тяжко, важко заспіває,
Як Січ руйнували...

Приноровляясь ко всякому вкусу, слепой кобзарь поёт весёлую девичью веснянку, молодецки «Шинкарку», хитро поддевает злую свекровь, напоминает купцам на базаре про библейского Лазаря – и «тяжко, важко заспіває», то есть мед-

ленно и важно, тяжко и сильно запеваёт о том, как разорили родную Сечь. Прерывая танцевальный хорей, Шевченко даёт свою заповку не в начале, как обычно, а в середине поэмы. Его кобзарь:

...Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору: «Чого ти німа?»
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує —
Його на сім світі ніхто не прийма.

Поэта-прозорливца, пытающего природу, постигшего людскую душу, никто на этом свете не «принимает», его не носит земля, ему нет уголочка на земле... Так, всех веселящий, всем несущий утешенье, – слепой кобзарь сам одинок и бесприютен, он жалуется на свою бесприютность, на горькую долю «угождать богатым»:

Скачи, враже, як пан каже:
На те він багатий, —

и вопреки народной традиции начинать с заповки, кончать хором, начинать с «журбы» (кручины), а кончать «весільным», – он делает всё наоборот:

Отакий-то Перебендя,

Старий та химерний!
Заспіває весільної,
А на журбу зверне.

Своим «Перебендей» Шевченко как бы приоткрывает тайны своего ритмического мастерства, показывает, насколько сознательно и отнюдь не по фольклорному трафарету пользуется чередованием ритмов. За несколько дней до смерти он употребляет всё тот же древний приём, – его последнее стихотворение опять распадается на тоскливую, медленную «запевку» (предложение собираться в дальнюю дорогу на тот свет) и на бодрый, хореический, быстрый, протестующий ответ самому себе (нет, ещё рано, подождём, поглядим на этот свет):

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусіданько убога,
Вірші нікчемні віршувать

Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу? —
На той світ, друже мій, до Бога...

Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано —
Походимо, посидимо —
На сей світ поглянем...

Змістова спрямованість поезії Шевченка

Не только ритмику, но и установившиеся народные параллелизмы Шевченко использует для смыслового расширения языка, для передачи тончайших обертонов, казалось бы, простейшего житейского случая. Есть у него удивительное стихотворение «Понад ставом увечері» (в «Сове»), где не знаешь, чему дивиться: очень ли большой простоте содержания, величайшему ли искусству слова, кружевной ли тонкости его, а главное, тому ли целому, что получилось из сочетанья простоты и тонкости, то есть безмерно углубившемуся образу? Это стихотворенье стоит в одном ряду с уже цитированным мною «Садок вишневий коло хати», и, думается, в них Шевченко именно тем, что сумел создать художественное обобщение при помощи простейших слов и образов, без всяких отвлечённых понятий, без груза метафор или сложных символов, сумел создать обобщение самым ходом стихов, рассказанным в них действием. Может быть, именно обобщающая глубина и захватывает чувства слушателя в этих стихотворениях:

Понад ставом увечері
Хитається очерет.
Дожидає сина мати

До досвіта вечерять.
Понад ставом увечері
Шепочеться осока.
Дожидає в темнім гаї
Дівчинонька козака.
Понад ставом вітер віє,
Лози нагинає;
Плаче мати одна в хаті,
А дівчина в гаї,
Поплакала чорнобрива,
Та й стала співати;
Поплакала стара мати,
Та й стала ридати.
І молилась, і ридала,
Кляла все на світі...
Ох, тяжкі ви, безталанні
У матері діти!

Только одно действие в природе – ветер. Под гнущиеся от ветра ветви и осоку – два горя: материнское в хате, невестино – в роще. Обе ждут, одна с ужином, другая с лаской, того, кому не суждено вернуться, сына и жениха-солдата, и обе знают, что он не придёт. Плачет мать, плачет невеста. Но дальше параллель исчезает. Невеста поплакала и – запела. А у матери плач перешёл в рыданья, в проклятия, в тяжкую формулу горя, за которой личное перерастает в общее. И так мало слов. И так незабываемо они сильны.

Узагальнююча сутність поезії Шевченка

Подлинное искусство и полнокровная жизнь языка начинаются именно там и тогда, где произведение художника дозревает до обобщающей силы. Без способности обобщить – нет настоящего поэта и писателя. И бессмертие Шевченка-поэта в том, что он выковал для народа язык, способный к глубоким, исторически правдивым, тончайшим обобщениям при помощи самых простых средств и несложных, казалось бы, выражений. Тарас Шевченко был не только лириком, а и рассказчиком в поэзии, он почти никогда не давал песню как одно лишь излияние чувства без зрительного образа, а зрительный образ почти никогда не оставался нераскрытым. И этого мастерства движущейся, раскрывающейся, зримой картины он достигал средствами, каких в народной поэзии не найти. Выходя из песенного ритма, его стих то словно следует во времени за движением предмета:

Горіло світло, погасало,
Погасло... —

(«Гайдамаки»),

то словно следует в пространстве за движением образа, например, за девушкой, собирающейся топиться в Днепре,

с которою он сравнивает одинокую, забравшуюся на самый утёс хатёнку:

Над Трахтемировим високо
На кручі, ніби сирота,
Прийшла топитися... в глибокім
В Дніпрі широкому...
Стоїть одним-одна хатина... —

(«Сон – Гори мої високії...»),

то ведёт и развивает сразу два образа, – например, праздник на родине и праздник в одинокой пустынной ссылке:

...Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люде... Завтра ж рано
Завіє голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний.

(«Не додому вночі йдучи...»)

Зразки майстерності геніального поета

Во всех случаях, как и почти всюду, следуя за движением своих образов, Шевченко пускает в ход так называемое «enjambement», занос за стихотворную строку части предложения, редко встречающийся в устной песне и удающийся лишь на вершинах поэзии, у гениальных поэтов.

Умеет он и не хуже Пушкина поэтически вводить в текст прозаизмы. Так, ему надо было ввести в стихи, да ещё в самом их начале, два тяжёлых, не украинских слова «университет» и «лазарет». Что же сделал Шевченко? «Университет» он просто выбросил:

Не вбгаю в віршу цього слова...

Но по смыслу, по неосуществлённой рифме, по указанию на его судьбу – он остаётся:

Тойді здоровий-прездоровий
Зробили з його лазарет...

(«У Вільні, городі преславнім...»)

Этот неназванный университет, из которого сделали огромный лазарет, помогает слову «лазарет» проскочить легко и почти незамеченно. В то же время Шевченко подготавливает к нему ухо читателя двумя эпитетами, глаголом, дву-

мя местоимениями и предлогом, создаёт для него целое аллитерационное вступление: «здоровий-прездоровий зроби-ли» и «цього – з його».

Заслуживает попасть во все поэтики мира и другой пример шевченковского мастерства. Ещё будучи юношей, в поэме «Перебендя» он смело выбрасывает из стиха необходимое имя существительное (без которого стихи должны бы показаться бессмысленными!), и выбрасывает так, что никто, решительно никто, читая, не замечает синтаксической невозможности этой фразы:

Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є...

Певец «орлом сизокрылым летает, парит, аж синее небо широкими бьёт». Чем бьёт? Какими «широкими»? Читатель не чувствует, что пропущены «крылья», потому, что «крылья» даны в этом двестишии пять раз, не будучи названы ни разу, они даны и в эпитете орла (сизокрылый), и в собственном их эпитете (широкие) и в трёх глаголах (летает, парит, бьёт). Нужно поистине гениальное мастерство, чтоб такая выброска удалась в поэзии, как удалась, например, Пушкину его перестановка слов:

И бездны мрачной на краю, —

так же глубоко внутренне мотивированная.

Всё это – результат большого сознательного искусства, «личная марка» Шевченко. Такая же «личная марка» стоит и на его ямбах, глубоко оригинальных и самобытных. Ласковому и нежному, эмоционально-острому украинскому языку четырёхстопный ямб, с его философичностью и подчинением чувства – мысли, как будто мало свойствен. Ещё меньше, казалось бы, должен он был удасться Шевченко, поэту больших душевных движений, привыкшему к народным ритмам. А между тем, именно в «философическом» ямбе Шевченко достиг непревзойдённой страстности выражения. Начав с неизбежной зависимости от Пушкина (русская поэма «Слепая»), он очень скоро от неё освободился. Его самостоятельность в ямбе пришла к нему вместе с первой по-настоящему осознанной революционной темой. В 1845 году Шевченко узнал о гибели на Кавказе при «покорении горцев» своего большого друга Жака де Бальмена, и памяти его написал стихотворение «Кавказ». До этого стихотворения он почти не писал ямбом, – его политический памфлет «Сон» написан в обычном народном ритме, в «Гайдамаках» он лишь кое-где пробовал четырёхстопный ямбический стих. Но в «Кавказе» ямб зазвенел у него с невероятной силой и совершенством, – поэт нашёл для себя этот размер. С каким-то почти бешенством поднимает он «спокойные ямбы» на ненавистного врага – и они разят без промаху.

Насилию царской колониальной политики на Кавказе, лицемерию церкви, гнусности и фальши «цивилизованного»

старого мира они кричат отходную, срывают маску с врага.
Иди, учись, какой он, этот мир, – обращается его ямб к горцу:

До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана, чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!

Новаторський запальний ямб революційної поезії Шевченка

Здесь уже собственный, шевченковский, страстный драматизм, несвойственный пушкинскому классическому ямбу. Шевченко как бы перешагнув столетие, предчувствует блоковское «Возмездие». И в то же время это глубоко индивидуальное мастерство оказывается пронизанным тем самым фольклором, трезвым и терпким крестьянским словарём, образной народной мудростью, умением вести через неё к умственному выводу, к обобщению («ми навчим, почому хліб і сіль почім»), – который он формально должен был как будто преодолеть чуждым ему ямбическим размером. На самом же деле он даёт этому словарю новую жизнь, расширяет сферу его духовного действия.

Храми, каплиці і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленніє поклони.
За кражу, за войну, за кров, —
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!

(«Кавказ»)

Таким сильным душевным движением вызвана эта строфа, что Шевченко сам закончил её двумя восклицательными знаками. Будущий певец «Марии», «Неофитов», революционных подражаний псалмам уже чеканно прекрасно проявляет тут своё уменье, не задерживаясь на красоте стиха, резко переводит высокую лирическую ноту на «низкую» обличительно-революционную. «І мірри дим, і перед образом твоїм неутомленніє поклони» – это высшая поэзия, обдуманная музыкальность, приподнятая созвучием слогов «лён» – «лон», и тотчас за нею по-крестьянски, по-народному иронический вывод о грабителях и поджигателях, проливающих братскую кровь, а потом приносящих взятку Богу – «з пожару вкрадений покров».

И это – правда. Действие поэзии на душу человеческую потрясающе. Арсенал слов, относящихся к войне, борьбе, завоеванию, стихийному бедствию, для определения недостаточен; взятые на помощь слова из области страха, тайны, загадки тоже недостаточны. Чтобы передать силу поэзии, «слово» переименовывается в старейшую его форму, ставшую обозначением самого действия в «глагол». Поэт «жжёт» сердце людей «глаголом»; стих «ударяет» по сердцу» с «неведомою силой»; поэзии «таинственная власть» исторгает слёзы, переворачивает душу. О чём, о каких невероятных вещах говорит людям такая поэзия? Какими словами и средствами, если для одного обозначения их нет достаточно сильных слов и средств?

Про переклади поезій Шевченка на мови братніх народів

К сто двадцятипятилітньому юбилею со дня рождения Шевченко десятки советских поэтов перевели его на свой язык. На юбилейном пленуме Союза писателей эти поэты, представители самых разных национальностей, рассказывали, какие они приложили усилия, чтоб перевести Шевченко. Азербайджанцы решили передать его самыми любимыми в народе размерами – ашугскими:

...чтоб переводы были так же популярны, так же народны, так же красивы, хороши и доходчивы, как творения Шевченко на украинском языке... был выбран путь передачи (их) наиболее популярными размерами, в наиболее популярной форме, в которой писали наши знаменитые ашуги, в которой писал наш великий лирик Вагиф⁸⁹.

Белоруссы захотели сохранить наибольшую близость к оригиналу:

Мы ставили... задачу – дать перевод, близкий к оригиналу, сохранив все особенности поэтических приёмов, поэтическую простоту и ясность, музыку и напевность шевченковской поэзии...

⁸⁹ Эта и остальные цитаты из выступлений приводятся по бюллетеням стенограммы VI юбилейного пленума ССП. Киев, Гослитиздат Украины, 1939. (Примітка М. С. Шагинян.)

Киргизам было важно сделать Шевченко понятным для своего народа:

...Мы добивались передачи понятным для киргизов языком смысла каждого слова и языка поэта...

Грузины особенное внимание обратили на ...ту политическую заострённость поэзии Шевченко, которая так нужна нам сегодня. Армяне, которых затрудняли незнакомые бытовые особенности в стихах Шевченко... для выяснения вопросов, связанных с переводом... <...> специально командировали на Украину... переводчика и редактора...

Казахи, чтоб ...весь аромат и дыхание Шевченко передавались без всяких механических приспособлений... создали целую редакционную коллегия из поэтов и литературоведов, строго контролировавшую и консультировавшую переводчиков...

И в результате этих усилий:

стихи украинского поэта звучат на таджикском языке очень хорошо! – восклицает на пленуме от писателей Таджикистана Рахими и читает вслух на таджикском языке «Заповіт».

И казахский поэт Абдильды Тажибаев, читая творения Шевченко, представляет его так, как будто он, живой, бодрый, сидит в колхозе Джамбула и, как старший брат, вдохновляет Джамбула писать прекрасные стихи о великой родине. Таково место Тараса Григорьевича у нас в Казахстане, в котором он провёл десять мучительных лет своей жизни,

среди замученного народа... Товарищи, если вы не возражаете, я прочту «Заповіт» на казахском языке!..

И казахский поэт Абильды Тажибаев читает Шевченко по-казахски... А мы слушаем, и нам кажется, что понимаем и по-таджикски, и по-казахски, и по-армянски, и по-грузински, и по-уйгурски... Уйгурцев в Союзе всего шестьдесят тысяч человек, но за рубежом, в Китае, их около шести миллионов.

– Таким образом, – говорит переводчик, – Шевченко становится достоянием китайского народа.

Сухая стенограмма пленума, которую я тут цитирую, не передаёт всей страсти интонации, с какою на десятках языков раздавалось с трибуны: «Дорогой Тарас Григорьевич», «Шевченко мы любим», «наш»...

«Позволю себе рассказать, товарищи, – с волнением говорит Д. Н. Гофштейн, – какое влияние Шевченко имел на выдающегося еврейского поэта-революционера Ошера Шварцмана, который погиб в 1919 году, как боец Богунского полка в борьбе с белополяками. Поэзия Шевченко дала силу молодому поэту отмежеваться от еврейской декадентской поэзии после 1905 года и глубоко зачерпнуть из источников народной поэзии...» И дальше он рассказывает, как в годы реакции, когда запрещалось чествовать Шевченко, Шолом-Алейхем ездил в Канев, чтобы положить цветы на его могилу...

«Когда мы в Азербайджане проводили вечера, посвящён-

ные Тарасу Григорьевичу, – говорит Расул Рза, – то в одном колхозе после чтения переводов «Катерины» на азербайджанском языке к докладчику подошла колхозница и сказала: «Этот поэт описал мою прежнюю жизнь. Прошу вас, передайте ему привет, пожелайте ему долгой жизни».

Легкість і труднощі перекладу народної поезії Шевченка

Привожу лише тисячну долю того, що хотелось бы виписати з численних речей пленума. По ньому стає ясним, що перекладати Шевченка було і дуже важко, і в той же час дуже легко.

Чому важко? Тому що просте з виду майстерство Шевченка виявилось повним неперевершеною тонкістю, глибокою і оригінальністю поетических прийомів і глибини гениальних узагальнень, і це вимагало від перекладачів великої роботи.

Чому легко? Тому що основоположник українського мистецтва, творець культурного мови народу, людина великих історических завдань і важкої особистої долі, Тарас Шевченко виявився за своїм змістом рідним і близьким для письменників молодих радянських національних літератур; він нагадав їм долю їх власних літературних основоположників, він відкрив їм загальнолюдське в національному, він увійшов в їх соціалістическе «сьогодні» рідним братом, «батьком», своїм, улюбленим...

І народність Шевченка отримала завдяки цьому визнанню і розумінню – останню свою, завершальну

портрет, черту»⁹⁰.

⁹⁰ Мариэтта Шагинян. Собрание сочинений: в 9 т. Т. 8. С. 256 – 259.

ПИСЬМЕННИКИ ТА ПРОВІДНІ ШЕВЧЕНКОЗНАВЦІ ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА

СВІТОВА ВЕЛИЧ НАЙБІЛЬШОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТА

**Доповідь академіка О. І. Білецького
на сесії Загальних зборів Академії
наук УРСР 6 березня 1961 р**

Протягом ста років, що минули з дня смерті нашого великого поета, постать його безмірно зростала й підноситься тепер на цілий світ.

Це не значить, що вивітрилася в Шевченка українська специфіка. Ні! Він був, є і навіки залишиться українським поетом, як Гомер – старогрецьким, Данте – італійським, Пушкін – російським. Це значить тільки, що розуміння народами світу поезій Шевченка значно поглибилося. Так по-

глибилася й наша свідомість, наше розуміння тої історичної ролі, яку український народ разом з братнім російським та іншими народами Радянського Союзу і слов'янських демократій виконує в процесі докорінного перетворення людського суспільства.

Як це не дивно – проти ідеї всесвітнього значення Шевченка – виступали неодноразово українські буржуазні націоналісти. Претендуючи на звання «представників» українського народу, а насправді будучи лютими його ворогами, вони намагалися відгородити Шевченка від усіх інших народів, зробити з нього якесь «свята святих», куди, крім них, нікому іншому немає доступу.

Академік О. І. Білецький про справжній зміст сентенцій відносно «окремої української душі»

Ось, наприклад, що писав один з зарубіжних авторитетів (професор С. Смаль-Стоцький). «...Думи Шевченкові, що зародилися й вирости з того специфічного українського лиха, такі специфічно українські, такі наскрізь оригінальні, що їм ніде ані взору, ані пари не найти. Шевченко черпав їх із самого дна української душі, а та українська душа в спільнім історичнім житті українського народу довгі віки, від Святослава аж до Шевченка, вміла на основі традицій поколінь сформуванати свою одну народну думку, одну релігію, свої

специфічні побажання, свої найвищі етичні, культурні та політичні ідеали – відмінні від інших і тільки їй питомі».

Навряд чи треба спростовувати це твердження. По-перше, чи можемо ми уявити собі якусь «українську душу», незмінну від Святослава до Шевченка? Ми не заперечуємо ідеї національного характеру, але цей характер в нашій уяві не є чимось незмінним протягом багатьох століть. А по-друге, жодна національність не живе і не зростає в цілковитій ізоляваності від інших народів, і не буває якоюсь «річчю в собі», якій «ніде ані взору, ані пари не найти». А коли б це було – вона справді була б позбавлена світової цінності.

Наскільки розумніше писав російський критик Добролюбов у відомому відзиві на вихід «Кобзаря»: твори Шевченка, «будучи народно-українськими, понятні и близки, однако, каждому, кто не извратил в себе лучшие человеческие инстинкты»⁹¹.

Наукове розуміння провідних ідей у творчості Шевченка

Ті ж самі українські націоналісти аж до наших днів намагаються довести, що «основне (а мабуть, і єдине) в Шевченкові – ідея боротьби за визволення і незалежність української нації. Проте, досить прочитати Шевченка, щоб побачити, що це не основне в його творчості, коли брати всю творчість

⁹¹ Н. А. Добролюбов. Собрание сочинений: в 3 т. Т. 3. М., 1952. С. 543.

в її повному обсязі.

Взагалі треба дуже обережно ставитись до основних ідей будь-якого поета. Поет – людина, що розвивається, змінюється, зростає. І на прикладі Шевченка це легко бачити.

Шевченко починав з ідеї України, як чогось національно окремого від інших народів. Шевченко прийшов до визнання єдності інтересів усіх поневолених мас. На перших кроках творчості муза його була звернена до минулого:

Було колись добре жити
На тій Україні...

Було колись – панували,
Та більше не будем...
У Києві на Подолі
Братерська наша воля
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела...

На початку своєї творчості Шевченко ще не усвідомлював ідеї класової боротьби. Навіть у «Гайдамаках» він вважав, що шляхта і хлопи по суті «того ж батька діти». Проте неправомочність цієї думки згодом стала для нього ясною. Світ розколовся для нього на два табори. З одного боку – пани, незалежно від їх національного походження, пани —

В сребрі та златі!
Мов кабани годовані —
Пикаті, пузаті!..

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття —

а з другого, – жертви їх свавілля – трудовий люд, і не лише український і російський, а всі народи – «кайданами куті».

Творчість народного поета – вагомий чинник світової культури

Був час, коли критики Шевченка підкреслювали як найвищу якість, що він «поет із народу», позбавлений будь-якої систематичної освіти, відірваний від досягнень світової культури.

Добре заперечував ці думки ще Анатолій Васильович Луначарський.

«Писатель из народа, – каже він, – это значит самоучка, талант сырой, самородок, которому нужно многое прощать. Шевченко в сущности не был таким писателем, – он, как и Горький, далеко поднялся над своей средой и мог сделать честь любому обществу интеллигентов не только по своему таланту и этическому облику, но и по своей образованности»⁹².

⁹² А. В. Луначарский. Шандор Петефи // В кн.: Статьи о литературе. М., 1957.

Тепер можна сказати, що легенду про Шевченка як сучасника селянського поета цілком розвіяно. Багато чого дала Шевченкові усна творчість рідного народу. Проте був він не лише її учнем, натхненним на зразок давнього Гомера, що обробляв народний матеріал, створюваний його безіменними попередниками. Він вийшов з села кріпаком, але його муза не була убога, селянська, кріпацька, як доводили часом критики буржуазної доби.

Натхненна творчість Шевченка – дзеркало його життя

Зупинимось – щоб рішуче цьому заперечити – лише на одному моменті життя і творчості Шевченка. Це 1856 рік.

Ось далека околиця імперської Росії ХІХ ст. Не дуже висока гора, якась церква, казарми, гауптвахта, шпиталь, будинок коменданта – все це за ранжиром пофарбовано в казенний жовтий колір. Внизу під горою – вірменські крамнички, шинок. З заходу – сумне, то темно-зелене, то сіро-жовте Каспійське море. Пісок і каміння. Ні трави, ні деревця. Влітку спека і курява, взимку холод. Більшу частину року віє холодний норд-ост. Життя – солдатська муштра, офіцерське кар'ярство, горілка. Жодних книг і газет, крім офіційної військової газети «Русский инвалид».

Ось тут, у Новопетровському форті, між 25 січня і 4 жо-

втя 1856 р., засланий в солдати Шевченко писав велику повість «Художник». Писав, може, для того, щоб, відірвавшись від навколишньої дійсності, пережити ще раз у мрії перші роки своєї недовгої волі.

Перед його очима поставали струнки вулиці і проспекти Петербурга, розкішні зали Академії художеств, гранітна набережна Неви, магазини, музеї, театри. З якою жадобою збирались тепер найменші крихти спогадів і яку безліч їх зберегла його дивовижна пам'ять! І які багаті спогади ці о'бразами світової культури, мистецтва, науки, живопису, поезії, музики!

Чи міг би хоч туманно уявити собі ротний єфрейтор – один із тих, хто затиснув поета «в кулак... без всякого милосердя», – що живе, що таїться під крутим і впертим лобом, в обстриженій по-солдатському голові «ні до чого не придатного» рядового Тараса Шевченка, якого, як здавалося єфрейторові, він може роздушити, як ту «вошу між ногами».

У скарбниці поета – кращі досягнення світової культури

Образи декоративних скульптур Торвальдсена, ідеали людської краси, втілені в скульптурах Аполлона Бельверського, Венери Медицейської, Геркулеса Фарнезького, багатство життєвої сили Рубенса, гостре відчуття життя

й побуту голландських жанристів, ідеальні люди художників італійського Ренесансу, тонка психологія портретів Ван-Дейка, ефектна трагедія «Останнього дня Помпеї», музика Глинки, Бетховена, Моцарта, Мейєрбера, Обера, Белліні, танець Тальоні, гра Каратигіна, а поряд з цим враження від літератури й поезії, від світу найрізноманітніших книг, починаючи від «Анахарсиса» Бартеlemi і «Історії занепаду і зруйнування Римської імперії» Гіббона, від життєписів італійських художників Вазарі і паралельних біографій Плутарха і продовжуючи Пушкіним, Гоголем, Жуковським, іншими російськими письменниками, Гете, Шіллером, «Робінзоном» Дефо і «Клариссою» Річардсона, романами Гольдсміта, Вальтера Скотта, Діккенса... Ось який величезний, неприглушений десятилітнім засланням, «з заборонаю писати і малювати», з труднощами дістати друковану книжку – ось який надзвичайно багатий світ все ще живе у свідомості поета.

У людини відібрано все: батьківщину, волю, друзів, близьких. Відібрано всяку можливість творити. Зроблено все, щоб убити в ньому живу душу.

Але того, що увібрив у себе колись його геній, що вклав він у скарбницю пам'яті, – цього не могли відібрати ні «неудобозабываемый Тормоз» – цар Микола, ні жандарми III відділу, ні оренбурзькі генерал-губернатори, ні новопетровські чи інші унтери, фельдфебелі та єфрейтори.

І наскільки ця нещасна людина, яка сама себе називає

«нищим в повному смислі слова», щасливіша і багатша не лише за тих, хто її оточує, але й за тих, хто править усією страшною тюрмою, що простяглася від «финских хладных скал до пламенной Колхиды», – миколаївською Росією.

Все це взято з повісті «Художник». Ця повість – не автобіографія Шевченка. Проте це – один з небагатьох, на жаль, документів, які дозволяють нам скласти уявлення про величезну естетичну культуру великого українського поета-революціонера. Досить цієї повісті, щоб переконатись, як широко був Шевченко обізнаний з світовою культурою. Рівень освіти, як знаємо, не визначається лише дипломом про закінчення якоїсь школи. До речі, Шевченко мав такий диплом з Академії художеств. Але суть не в цьому.

Як оцінювали творчість Шевченка його сучасники й наступники

Шевченко не стояв осторонь загального культурного руху, був широко обізнаний у світовій культурі. Але цей факт, зрозуміло, ще не визначає його місця в ній, не визначає його світового значення. Як же нам визначити це місце? Звичайний шлях – це визначення слави Шевченка поза межами України та його впливу на інші літератури. Це шлях збирання фактів. Вже нагромаджено їх багато. Щодо російської культури – вони найбільш відомі. Від Чернишевського і Добролюбова, від Горького до Луначарського твори Шевченка

високо оцінювались, широко розходилися серед передових верств російських читачів. Представники найрізноманітніших течій і напрямків у російській літературі тягнулися до Шевченка: Некрасов і Аполлон Майков присвячували його долі окремі свої поезії. Плещеев, Курочкін, Мей та інші перекладали його твори. Тургенєв, Полонський, Лесков писали про зустрічі з ним. Лев Толстой з захопленням читав і перечитував «Наймичку» Шевченка. Ще збільшилася кількість російських досліджень, перекладів, звертань до Шевченка за нашої, радянської доби.

Світове визнання творчості Тараса Шевченка

Ми знаємо, яке значення мала творчість Шевченка для діячів західного та південного слов'янства – поляків, чехів, словаків, болгар, хорватів, знаємо, як шанують Шевченка наші слов'янські земляки, прогресивні українці Канади; знаємо, що Шевченка перекладали і перекладають на всі мови народів Європи, на багато мов народів Азії, Африки, що на ювілейну дату Шевченка відгукнулись на всіх широтах, на всій земній кулі.

Ця слава почалась ще з другої половини ХІХ ст. В Англії Шевченка зіставляли з Бернсом, в колишній Німеччині – з Бюргером, поетом доби «Sturm und Drang» у і навіть з швейцарсько-німецьким побутописцем селянства Єремією Готт-

фельфом; англієць Морфіл називав Шевченка одним з тих дітей сонця, в яких кров є вогнем; шведський критик Альфред Єнсен в монографії, відомій в українському перекладі, стверджує, що Шевченкова боротьба проти кріпацтва є боротьба, яка має інтернаціональне значення, що ця боротьба проти всякого соціального, релігійного і політичного утиску ушляхетнює його поезію, надає їй через свою справді гуманістичну ідейність універсального значення. Французи, починаючи з 70-х років від Дюрана, підносили Шевченка як співця соціального протесту і виразника революційних ідей.

Одним словом, з усіх наших поетів Шевченко найбільш відомий у різних країнах Європи та поза межами Європи. Про це можна було б скласти окрему доповідь, дати багато імен, фактів і цитат.

Про різницю між світовою славою та світовим значенням

Але чи можемо ми лише цим відзначити світове значення Шевченка? Ні, це тільки одна сторона справи. Світова слава Шевченка і світове значення Шевченкової творчості – це не тотожні поняття.

Світову популярність у свій час хто тільки не мав! Була вона, наприклад, а може, і тепер є, в Дюма-батька, автора «Монте-Крісто» та історичних романів, або Конан-Дойля, автора «Пригод Шерлока Холмса». Популярність така ще не

визначає об'єктивної цінності. Щоб визначити цю об'єктивну цінність, треба зробити щось інше. Не тільки підібрати відгуки, відомості про переклади, про видання. Треба зважити Шевченка на терезах історії.

Обличчя епохи, в якій творив Шевченко

І тут слово належить історикові літератури. Спробуємо подивитись на Шевченка саме в історичних рамках. Для Шевченка ці історичні рамки – кінець 30-х – початок 60-х років. Обличчя епохи нам в загальних рисах відоме. В Західній Європі це час переможного наступу капіталізму, який руйнує так званий «Священний союз»; це час, який у Франції після Липневої революції приводить до звільнення країни від решток старого ладу і перетворює її на форму цензової парламентської монархії, монархії, яку з свого боку весь час розхитує знизу невпинний рух пролетарської маси. У 1848 р. цей рух у Франції досягає сили нової, Лютневої революції, в якій бере безпосередню участь пролетаріат, кінець кінцем переможений буржуазією, як придушені були революційні вибухи у Німеччині, Італії, Австро-Угорщині.

У Франції ця епоха висунула низку поетів. Ще напередодні Липневої революції прославився Беранже. Виразником розпачу, що був викликаний невдачею Липневої революції, став Барб'є. Обидва поети були відомі Шевченкові в російських перекладах, які він читав, повертаючись з свого заслан-

ня. В Німеччині ці події відбилися в творчості Гейне.

Росія першої половини ХІХ століття

У межах Російської імперії після декабристів нібито все спокійно. «Од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!»

Здається, все закуто в залізні негнучкі форми, виготовлені за казенними зразками. Проте з кожним днем державний корабель усе більш хитається. Іде наступ капіталізму. Неминуча ліквідація феодального господарства з дня на день відчувається все гостріше. Уряд Миколи I намагається затримати цей процес, якимсь його полегшити. Проте зупинити хід історії неможливо. Можна розгромити «змову ідей», як називали справу петрашевців, можна заарештувати учасників Кирило-Мефодіївства, але не щастить покласти кінець селянським повстанням, число яких з 1825 по 1854 катастрофічно для влади зростає рік у рік.

Лютувала цензура, заборонялися журнали, але ненадрукований лист Белінського до Гоголя набув великого поширення. Лермонтова вислали на Кавказ. Полежаєва віддали в солдати, вислали Салтикова, репресували навіть Тургенева, але опозиційний і революційний рух зростав, і царювання Миколи I скінчилося цілковитим крахом.

Ось у загальних рисах те історичне тло, на якому вимальовується постать Шевченка, його сучасників, французь-

ких поетів Липневої та Лютневої революцій – Беранже та Барб'є, Гейне і частини англійських поетів, Белінського та інших передових російських письменників – представників так званої натуральної школи, Некрасова, який тільки починає свою діяльність революційного поета, Кольцова, чії твори вийшли з передмовою Белінського в 1846 р., Нікітіна, що видав свої поезії у тому ж 1856 р., коли вийшла перша книжка Огарьова, не кажучи про Герцена та інших письменників 40-х років.

Академік Білецький про місце Шевченка в літературному процесі

З 1847 р. Шевченка ізолювано від культурного життя. Про культурне життя Росії, України та Заходу він був поінформований лише випадково. Він перебував поза життям, поза межами культурного світу, як античний Прометей, прикутий до скелі. Йому категорично заборонено писати.

Проте він писав. Він існував, хоч і невідомий у літературному процесі.

Яке ж було його місце в цьому процесі?

Спробуємо його порівняти хоч би з зарубіжними поетами селянства та дрібнобуржуазної демократії. Він сам дав приклад для такого порівняння своїм посиланням на славетного шотландського поета Роберта Бернса (який помер ще 1816

р.). Він називає Бернса «поетом великим і народним»⁹³. Проте Бернс – виразник сподівань простого чесного релігійного фермера, прихильника «партії порядку», яка, за його висловом, співає гімн «за короля, не забуваючи при цьому й народу». Шевченко не проспівав би гімна й гетьманові⁹⁴.

Шевченко і метри західноєвропейської літератури

Є щось спільне між Шевченком і Беранже. Про вплив тут не йдеться. Шевченко з захопленням читав Беранже у пере-

⁹³ Див. І. П. Симоненко. Поезія Роберта Бернса. К., 1962.

⁹⁴ Здається, в цьому випадку Олександр Іванович Білецький, незаперечний класик українського літературознавства, дещо захоплюється. Адже не випадково Шевченко послався на народного поета Шотландії у розквіті свого революційного таланту в 1847 році у передмові до нездійсненого видання «Кобзаря»: «А Борнц усе-таки поет народний і великий. І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина». (Тарас Шевченко. Зібрання творів: у 6 т. Т. 5. С. 208). Пізніше видання Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка так характеризує Роберта Бернса: «Реалістично змальовував нестерпні умови життя шотландського селянства, таврував правлячу верхівку країни і духівництво, закликав до боротьби за свободу і незалежність, за справедливий соціальний лад. Багатьма своїми рисами, зокрема палким патріотизмом, любов'ю до знедоленого народу і зненавистю до його гнобителів, непохитною вірою в світле майбутнє батьківщини, а також глибокою народністю і бунтівною силою творчості Бернса співзвучні полум'яній поезії Шевченка... Полемізуючи з реакційними тлумаченнями народності й відстоюючи можливість і необхідність створення високохудожніх поетичних творів про життя простого народу народною мовою, Шевченко посилався на приклад Бернса, називаючи його поетом великим і народним» (Шевченківський словник. Т. 1. С. 64).

кладі Курочкіна, повертаючись із заслання 1858 р. Але Шевченкові був зовсім чужий анакреонтизм⁹⁵ і епікуреїзм Беранже. Матеріалісту Шевченкові була чужою віра Беранже в силу ідей, уявлення волі як абстрактного «блага», а не реального наслідку класової боротьби, що пов'язана неминуче з насильством. Зіставимо глузування Беранже з церкви та її служителів з шевченківською постійною боротьбою з богом, ставлення Беранже до дворянства, до маркіза де Караба та інших емігрантських кіл з шевченківським ставленням до панів – і ми побачимо величезну різницю. Там – глузування, іронія; тут, у Шевченка, – лютий гнів, зненависть. Там, у Беранже, – благодушні мрії про майбутнє цілковите визволення невільників класового суспільства. Там як ідеал *la Sainte alliance des peuples* – священна спілка народів, мир, який сходить на землю, сіючи золото, квіти, колосся, закликаючи народів простягнути один до одного руки: тут – «вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропите...»

⁹⁵ Анакреонтическая поэзия – лёгкая жизнерадостная лирика, распространённая в европейских литературах Просвещения и Возрождения... Образцом анакреонтической поэзии служил позднегреческий сборник стихов «Анакреонтика», созданных в подражание Анакреонту, и позднее ошибочно ему приписанных. Свободомыслие, жизнелюбие, беспечность, а иногда и политическое вольнодумство, земные радости, вино, любовь – основные темы анакреонтической поэзии. Анакреонтические стихи в России писали – М. В. Ломоносов, Г. Р. Державин, К. Н. Батюшков, А. С. Пушкин и другие; во Франции – поэты «Плеяды», А. Шенье, Вольтер, Э. Д. Парни, П. Ж. Беранже и другие; в Германии – Глейм, Г. Э. Лессинг (Краткая литературная энциклопедия, Т. 1. Стб. 193).

Ні, не таким здається Беранже, завжди готовий до згоди, завжди прагнучий до переходу в коло інтимніших переживань, поруч з Шевченком, який не глузує, а картає, кличе не до того, щоб «відремонтувати старий світ» та зробити його зручнішим для життя, а щоб знищити всю громадську будівлю – таку, якою вона була за його часів, і на її руїнах побудувати нове життя – оновлену землю, де «врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі».

Шевченко й англійські поети

Це щодо Бернса і Беранже. В 30 – 40-ві роки у Франції, Німеччині, Англії виступила ціла низка поетів із народу, поетів-ремісників, поетів незаможного селянства. Ще до Шевченка західноєвропейська поезія висунула таких поетів-протестантів, як Байрон і Шеллі.

Шеллі, як і Шевченко, повний пристрасного протесту проти тиранії, проти визиску, проти церкви. Проте сама форма поезії Шеллі з її символами та алегоріями, з її абстрактністю – дуже далека від конкретної, суто реалістичної поезії Шевченка.

Багато було на Заході і до Шевченка, і за часів Шевченка поетів, що обстоювали інтереси трудящих верств. Проте більшість цих поетів закликала пануючі класи до співчуття, до жалощів, і ніхто з них, ні поети-чартисти, ні французькі поети Липневої революції, ні Беранже, ні Бернс не підноси-

лися до такого гнівного, вогненного, пристрасного протесту проти існуючого ладу, проти ладу, заснованого на визиску людини людиною, як Шевченко.

Тарас Шевченко і Генріх Гейне

Автора «Кобзаря» порівнювали з славетним німецьким поетом Гейне. Чи знав Шевченко Гейне, чи не знав – це для нас тепер не цікаво. Як і Шевченко, Гейне був непримирений борець проти деспотизму, релігії, попівства і всіх чорних сил реакції. Бували спроби порівнювати, наприклад, «Сон» Шевченка з відомою сатирою «Німеччина. Зимова казка» Гейне. Ми шануємо автора цієї казки («Das Deutschland»), ми цінуємо її глузливу іронію. У нас нема сумніву, що вона свого часу мала великий вплив, а частково зберегла його й до наших часів. Але чи можна правомірно порівняти її з насиченою лютим гнівом і драматичним сарказмом сатирою Шевченка «Сон»?

Гейне виступав як представник радикальної німецької дрібнобуржуазної демократії. Шевченко – як представник багатомільйонних мас трудящого люду. Гейне відобразив радикальні настрої відносно невеликого прошарку. Шевченко відобразив палкий протест народу, який, як і він сам, карався, мучився, але не каювся і наполегливо боровся, хоч поки що зазнавав лише поразок. Проте жодного компромісу, жодного розчарування, жодного песимізму, нічого подібного до

тих нот, що звучать у Гейне, наприклад, в його «Мандруючих щурах» або у відомих рядках передмови до книжки «Лютеція». Незламна віра: «... Буде правда між людьми? Повинна бути, бо сонце стане і осквернену землю спалить».

Тарас Шевченко і Шандор Петефі

Найбільше співзвучного у Шевченка з поетом угорського революційного руху Шандором Петефі. Як вказує перекладач творів Петефі українською мовою наш відомий поет Леонід Первомайський, «з Шевченком його (Петефі – О. Б.) зближують не лише революційно-демократичні ідеали, але і в однаковій мірі для обох властиве чуття народності, що виявляється не лише в мові та образній структурі їхньої творчості, а й у глибокому розумінні народного життя; в безмежній любові до свого народу; в рішучому пов'язанні своєї особистої долі з долею народу; в надзвичайній життєвій та творчій послідовності. Але між Петефі та Шевченком є також і різниця, зумовлена суспільними обставинами, в яких проходила діяльність обох геніальних поетів. «В той... час, як Петефі зі зброєю в руках боровся в лавах угорського революційного війська... засуджений за свої революційні прагнення Шевченко блукав на засланні в Оренбурзьких степах»⁹⁶. Революційна спрямованість не заважала Петефі писати поезії

⁹⁶ Л. Первомайський. Шандор Петефі (Нотатки перекладача). В книзі: Ш. Петефі. Поезії. К., 1958. С. 32 – 34.

про особисте кохання, створювати чудові літературні мініатюри про природу, в яких так яскраво відобразилася душа молодого поета, що загинув після 26 років життя, промайнувши блискавкою на небі світової поезії, – якраз у часи, коли полум'я Шевченкової творчості розпалювалося все яскравіше.

Геніальний виразник одвічних прагнень народів Росії

В історії світової літератури першої половини ХІХ ст. Шевченко, мабуть, єдиний поет, який цілком зосередився на ідеї визволення трудящих і висловив цю ідею з незрівнянною силою поетичного слова. Він прийшов в українську літературу саме тоді, коли чаша народного лиха переповнилася до краю. Народні пісні розповідали про важку працю на панщині, про сумну долю селянина-кріпака. Вони оспівували Коліївщину, що скінчилася жорстокою розправою над повстанцями в Кодні, згадували про Турбаївське повстання з його не менш трагічним кінцем. Повбивали Базилевських, але замість одних панів з'являлися інші. Поганою розрадою було прислів'я «хоч гірше, та інше».

А лірники все тягнули сумну пісню про Правду і Неправду:

Чи ти, Правда, вмерла, чи ти заключенна,

Що так Неправда увесь світ зажерла?
Бо тепер Правда сидить у темниці,
А тая Неправда з панами в світлиці.
Бо тепер Правда сльозами вмиває,
А тая Неправда з панами гуляє...

Неорганізований народний протест, не виявлений до кінця народний гнів збирались над Російською імперією як величезна хмара, що насувається, наливаючись свинцевим кольором. Насунеться і висить. Навколо все ніби тихо. Але раптом гримить перший удар грому, перший розряд електрики, що нагромадився в повітрі. Ось таким ударом у 30 – 40-ві роки ХІХ ст. вибухнула поезія Шевченка.

Невпинне шукання правди і гострий біль від соціальної несправедливості, бурхливий протест і гнів, що набирався віками у поневолених селянських масах Російської імперії, – все це знайшло собі геніального виразника в особі Шевченка. Він один сказав за всіх: і за тих, хто стогнав, хто безсило проклинав, хто уперто боровся, і за своїх земляків, і за весь пригноблений люд колишньої Росії, до якої б нації не належали ці пригноблені – до української, російської, польської, казахської чи іншої. І цей співець став значною подією не лише в українській, але й світовій літературі і рівного йому немає.

Колись Енгельс у листі до Германа Шлютера⁹⁷, пригадую-

⁹⁷ Герман Шлютер (1854 – 1919) – німецький історик. С юних лет принимал активное участие в социалистическом движении, примыкая к левому крылу гер-

чи німецькі пісні доби селянських рухів XV – XVI ст., чартистську масову поезію, оцінював цю і подібну їй спадщину дуже стримано. «Взагалі, – писав він, – поезія минулих революцій, виключаючи «Марсельезу», рідко має революційний вплив у пізніші часи, бо щоб впливати на маси, вона повинна відображати і забобони мас того часу»⁹⁸. Навіть більшість французьких поетів Липневої революції тепер напівзабуті; світової слави не набули і англійські поети чартизму, Джералд Массі, Ернест Джонс. Селянська війна в старій Німеччині не породила видатного поета, як і французька Жакерія (селянське повстання XIV ст.), як і англійський селянський рух XIV ст., відомий під назвою «повстання Уота Тайлера». Коли б Шевченко залишився тільки «мужицьким» поетом, він, мабуть, не став би тим, чим він є для нас і для всього світу.

манской социал-демократии. После переезда в США участвовал в деятельности социалистических организаций. Исторические труды Шлютера, посвящённые различным аспектам рабочего и демократического движения в США – «Начало немецкого рабочего движения в Америке», «Линкольн, труд и рабство», «Интернационал в Америке» и др. – были направлены против попыток буржуазной и социал-реформистской историографии свести историю рабочего движения в США исключительно к тред-юнионистской борьбе.

⁹⁸ Лист Ф. Энгельса Г. Шлютеру від 15.V.1885 р. – У зб.: К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве. Т. 1. М., 1957. С. 556.

Революційна спрямованість поезії Шевченка

Але цей нібито «мужицький» поет не був лише «стихійним» явищем, він був революціонером не лише тому, що його почуття обурювалися стражданням кріпаків, не тому, що від дідів та батьків він чув пісні про панщину та розповіді про Коліївщину, а тому, що його думка працювала над проблемою визволення і, працюючи, зустрілася з тим, що думали найпереводіші представники революційної думки тодішнього часу – від Белінського до Чернишевського.

Ми не перебільшуємо значення нашого поета як митця, як мислителя.

Багато було майстрів поезії з більш викінченою формою, з більшим, ніж у Шевченка, мистецтвом епічної розповіді, більшою здібністю до створення характерів, до психологічного аналізу. В своїх поезіях Шевченко передусім лірик, який завжди кипить, бушує, перебиває сам себе, плаче, проклинає і, кінець кінцем, показує нам насамперед себе самого – і в поемах, і в баладах, і в ліричних п'єсах, і в повістях.

Чи це його недолік? Ні, це якраз те, що нас у ньому найбільше приваблює, в чому для нас велика сила. І цим своїм безперервним кипінням, цим своїм вогнем він перемагає і Беранже, і Гейне та інших своїх сучасників і попередників.

Деякі з них, мабуть, багатогранніші від нього. На його лірі

менше струн, однак на ній «бронзова струна» звучить так, що заглушити її не можна. «Бронзова» чи, може, краще сказати – «крицева».

Шевченко – неперевершений поет-лірик

Не забудьмо, що наш гнівний поет, автор «Сну», «Кавказу», «Осії, глава XIV» та інших інвектив проти існуючого ладу та його прислужників разом з тим був автором поезій ніжних і тихих, автором поезій таких, як «Садок вишневий коло хати», співцем дівочої цноти, материнства, дитинства («У нашій раї, на землі», початок поеми «Марія» та ін.). Чи не про Шевченка думав наш сучасник Павло Тичина, коли одній із своїх поетичних збірок дав назву «Сталь і ніжність»? Так, «сталь і ніжність» – цими словами можна добре визначити і характер поезії Шевченка.

Місце Шевченка в українській літературі нам відоме. Знаємо і його місце в літературі народів СРСР. Наш поет має почесне постійне місце і в літературі всього світу.

Геніальний провидець майбутнього

Він подав людству, мабуть, перший в ХІХ ст., зразок справжньої революційно витриманої поезії. Він закликав боротися за краще майбутнє і непохитно вірив у перемогу правди. Зрозуміло, він не бачив тієї конкретної сили, яка приведе людство до соціалізму. Але він був чи не першим

поетом, який геніально передбачав велике майбутнє технічного прогресу. Перед його очима вставали видіння того перетворення природи, яке вже почалося в країнах соціалізму: «І дебрь-пустиня неполита, зцілющою водою вмита, прокинеться...» Не треба наводити цілком ці рядки, де змальовується загальна картина оновленої землі, не розмежованої штучними кордонами, землі, де зійдуться докупи в братерському єднанні всі колишні «невольники». І знаменно, що коли прапор боротьби від селянства перейшов до його спільника – пролетаріату, Шевченкові слова, накреслені на ньому, залунали з новою, нечуваною силою. Боротьба тривала, поширювалась, і в перших лавах борців поруч з іншими поетами, філософами, революціонерами, що словом і дією боролися за волю і щастя трудящого люду, стоїть і наш полум'яний співець Тарас Шевченко. Про Котляревського, свого попередника, він колись говорив: «Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди». Ці слова можна сказати і про нього самого. Старогрецький Гомер, мабуть, безсмертний поет, але Шевченко живий і для нас, і для всього прогресивного людства, що в цьому році згадує і славить його в усіх країнах світу. І знову спадають на думку його ж слова: Шевченкова дума, Шевченкова пісня:

Не вмре, не загине...

От де, люде, наша слава,

Слава Україні!⁹⁹

⁹⁹ Всенародна шана. Відзначення сторіччя з дня смерті та 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. К., 1967. С. 70 – 78.

ВИДАННЯ ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Доповідь відповідального редактора «Шевченківського словника» Є. П. Кирилюка¹⁰⁰

У перші ж роки встановлення радянської влади на Україні рукописна спадщина Шевченка зосереджується в Академії наук Української РСР, спочатку в Комісії українського письменства, потім в Інституті Тараса Шевченка і нарешті в Інституті літератури ім Т. Г. Шевченка. Дещо пізніше почалося зосередження образотворчої спадщини в Державній картинній галереї Т. Г. Шевченка – нині державному музеї Т. Г. Шевченка АН УРСР в Києві.

Розшуки спадщини Т. Г. Шевченка та підготовка до наукового видання його поетичних творів

Тепер зібрано майже всі твори великого поета і художника, але розшуки тривають. Так після виходу VI академічного видання 1957 р. у Чернігові знайдено дуже важливий лист

¹⁰⁰ Подається скорочений текст доповіді.

Шевченка від 1 жовтня 1844 р. до П. І. Гессе¹⁰¹. У листі є такі рядки:

«История Южной Руси изумляет каждого своими происшествиями и полусказочными героями, народ удивительно оригинален, земля прекрасная, и всё это не представлено пред очи образованного мира, тогда как Малороссия давно имела своих и композиторов, и поэтов. Чем они увлеклись, забыв своё родное, не знаю. Мне кажется, будь моя родина самая бедная, ничтожная на земле – и тогда бы она мне казалась краше Швейцарии и всей Италии. Те, которые однажды видели нашу Краину, говорят, что желали бы жить и умереть на её прекраснейших полях. Что же нам сказать её детям? Должно любить и гордиться своею прекраснейшею матерью. Я, как член её великого семейства, служу ей, ежели не на существенную пользу, то, по крайней мере, на славу имени Украины».

У Бібліотеці ім. Леніна знайдено невідомий досі лист Шевченка до А. П. Головачова. Досі про нього лише згадувалося в листі поета до Йосипа Бодянського з Новопетровсь-

¹⁰¹ Павло Іванович Гессе (1801 – 1880) – з 1841 р. чернігівський, з 1855 р. – київський цивільний губернатор. У 1844 р. Шевченко звернувся до Гессе з листом-проханням допомогти поширити на Чернігівщині перший випуск офортів «Живописной Украины». У 1850 р. Гессе на вимогу О. Орлова викликав до Чернігова А. Лизогуба. Іменем царя О. Орлов, що був тоді у Чернігові, заборонив А. Лизогубові листуватися з Шевченком. У 1861 р., в дні похорону поета, Гессе, побоюючись народних заворушень, послав сотню козаків до Канева «для забезпечення належного порядку та спокою» (Шевченківський словник. Т. 1. С. 154).

кого укріплення 15 листопада 1852 р.¹⁰²

У перші ж роки після встановлення радянської влади на Україні на основі вивчення автографів поета почалась підготовка до повного академічного видання його творів. Перші спроби дати критично перевірені тексти літературної спадщини Шевченка і випустити академічне видання були не зовсім вдалі. Тільки у зв'язку з 125-річчям з дня народження поета у 1939 р. за постановою Президії АН УРСР почато підготовку «Повного зібрання творів у десяти томах». Завершено публікацію літературної спадщини поета, що охоплює перші шість томів (1939 – 1957 рр.). Коли почали готувати до друку мистецьку спадщину Шевченка, то виявилось, що для неї трьох томів замало, і редакційна колегія вирішила відвести їй усі чотири томи (VII – X).

Перше академічне видання творів Тараса Шевченка

Вихід у світ перших шести томів, у яких зібрано всю літературну спадщину великого поета, є фактом незвичайної ваги. До видання включено новознайдені твори: «Песня караульного у тюрьмы» (з драми «Невеста»), «За що ми лю-

¹⁰² Андріан Пилипович Головачов (1820 – 1889) – російський учений-зоолог. Шевченко познайомився з ним 1852 року, коли Головачов, виконуючи наукове завдання, приїздив на півострів Мангішляк. На поета ця зустріч справила велике враження, він захоплено згадував про неї в листах до Головачова (15.XI.1852 р.) і Й. Бодяньського (15.XI.1852 р.). (Шевченківський словник. Т. 1. С. 163).

бимо Богдана», вперше надруковано вісім листів Шевченка, вперше введено в зібрання творів відомий і раніше план повісті «Из ничего почти барин», двадцять шість листів поета, записи усної народної творчості, зроблені Шевченком. Текст літературних творів Шевченка звірено з автографами та авторитетними джерелами, очищено від багатьох нашарувань і перекручень, допущених попередніми редакторами; вперше текст російських повістей введено за текстом, звіреним з автографами; вперше дано зведення всіх варіантів усієї літературної спадщини поета. Недоліки, властиві цьому виданню, усуваються в новому академічному виданні літературної спадщини Шевченка – «Повному зібранні творів у шести томах», що має вийти до 150-річчя з дня його народження.

Масові видання творів народного поета

Велика Жовтнева революція наблизила спадщину геніального українського поета до найширших мас народу. Крім академічних, його твори виходять у світ п'ятитомними й тритомними науково-критичними виданнями, з'являються численні масові популярні «Кобзарі». Так з 1917 по 1960 рік твори Шевченка на Радянській Україні друкувалися 258 разів загальним тиражем понад 7 млн 670 тис. примірників, а за 77 дореволюційних років тираж усіх видань (в Росії та за її межами) становив лише 847 тис. примірників.

Особливо великі тиражі масових видань «Кобзаря». За

роки радянської влади на Україні книгу великого поета видано 53 рази тиражем 1 млн 888 тис. примірників. Десятки разів виходили вибрані твори й масові видання окремих поем і тематичних збірок. Серед них – оригінальне видання «Заповіту» сорока п'ятьма мовами народів світу.

Видання творів Шевченка мовами народів СРСР, слов'янськими мовами і мовами світу

Шевченка шанують усі народи нашої багатонаціональної Батьківщини. З 1917 по 1955 рік твори українського поета видано 68 разів загальним тиражем 3 млн 674 тис., узбецькою – тиражем 70 тис., білоруською – 61 500, грузинською – 38 тис., туркменською – 37 тис., казахською – 25 300, киргизькою – 20 тис., азербайджанською – 17 тис., таджицькою – 13 тис., латиською – 12 тис., вірменською – 8 тис., татарською – 11 тис., литовською, естонською і удмуртською – по 10 тис., молдавською – 6700 примірників.

За 1955 – 1959 роки російською мовою з'явилося сім видань Шевченка тиражем 480 тис. примірників, іншими мовами – тиражем 26 тис., з них – узбецькою – 10 тис., молдавською – 6700 примірників.

Ще за життя Шевченка його твори почали перекладати, крім російської мови, на польську й чеську, а після його смерті – на всі слов'янські мови. 1870 р. з'являється перше в окремому виданні німецькою мовою, а за ним – пере-

клади народів світу. Серед перекладачів Шевченка – імена багатьох поетів і письменників, широко відомих у всьому світі: Владислав Сирокомля, Любен Каравелов, Етель Ліліан Войнич, Янка Купала, Еміль Сяо¹⁰³».

¹⁰³ Всенародна шана. С. 78 – 80.

СВІТОВА ГРОМАДСЬКІСТЬ ВІДЗНАЧАЄ 100-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Детальніше й предметніше цю надзвичайно важливу принципову тему було розкрито в опублікованому у цьому ж огляді «Всесвітня велич Кобзаря» (Відзначення 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка в зарубіжних країнах). Віддаючи належне цій копіткій праці знаного українського шевченкознавця Федора Петровича Погребенника, розмір даної роботи, на жаль, не дозволяє навести її повністю, та зважаючи на те, що цей пам'ятний ювілей світового значення поета, як і належить, широко відзначався на всіх залюднених континентах земної кулі – змушені обмежити цей огляд. Для прикладу тріумфальної ходи Шевченка по зарубіжних країнах обрано Польщу. Це робиться не тільки і не стільки тому, що вона є сусідкою України, а – передусім тому, що історичні взаємини між нашими країнами й народами мали зовсім не просте минуле. Добре знаючи про це, Тарас Григорович висвітлював його не лише правдиво, а й по-доброму, з великою повагою й шаною до наших слов'янських братів.

Всесвітня велич Кобзаря

Урочисте вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка викликало за межами нашої Вітчизни величезну кількість публікацій, зв'язаних з іменем українського поета.

Шевченківські дні особливо широко відзначались у країнах народної демократії. Святкування тут проходило в атмосфері дружби і братерства, в атмосфері глибокого зацікавлення творчістю геніального українського поета. А прогресивні сили в капіталістичних країнах, зокрема українські прогресивні емігранти та їхні органи друку – «Українське життя» (Торонто), «Українське слово» (Вінніпег), «Громадський голос» (Нью-Йорк) та ін. – використали цю пам'ятну дату для пропаганди ідей миру, для поширення революційних творів Т. Г. Шевченка, правди про його натхненне слово.

З численних статей, що з'явилися в польській, чеській, словацькій та болгарській пресі, з передмов до виданих слов'янськими мовами творів Т. Г. Шевченка виступає образ поета-революціонера, який усе своє життя присвятив боротьбі за соціальне і національне визволення українського народу, поета, чиє серце горіло незгасною любов'ю до знедолених братів-слов'ян, до всього людства.

Широко відзначила ювілейну дату Шевченка польська преса. Крім статей оглядового характеру, надруковано ряд матеріалів про взаємини Т. Г. Шевченка з польськими революціонерами і культурними діячами, розвідки про його літературну та малярську спадщину, про значення творчості

поета у зміцненні культурних зв'язків двох братніх народів. Грунтовну статтю про Тараса Шевченка вмістила газета «Trybuna ludu» в номері за 10 березня 1961 р.¹⁰⁴. Автор – С. Квецінська змалювала важкий життєвий шлях Т. Г. Шевченка, підкресливши велике значення поета в історії української літератури. «Небагатьом митцям життя кидало під ноги такі колоди, як Шевченкові. І тільки завдяки винятковому пориву до творчості, велетенській силі і великій стійкості, Т. Г. Шевченко, наперекір різним перешкодам, не перестав писати... зумів створити велику українську поезію», – стверджується в цій статті.

Цінні матеріали про Т. Г. Шевченка з'явилися в багатьох польських літературних і громадсько-політичних газетах і журналах, в українському тижневику «Наше слово» (Варшава) та в інших виданнях. Польсько-радянський інститут у Варшаві видав брошуру «Taras Szewczenko. Zycie i tworczosc» (вибрані бібліографічні матеріали).

Польський літературознавець М. Якубець – дослідник творчості Шевченка

Польський славіст професор Мар'ян Якубець виступив з ґрунтовною статтею «Про поезію Тараса Шевченка» (газ. «Zycie literackie», 16.IV), в основу якої покладено його допо-

¹⁰⁴ Якщо стаття була надрукована в 1961 р., то далі вказуватиметься тільки число і місяць її появи (для газет) і номер (для журналу).

відь, виголошену на семінарі, що відбувся 17 березня 1961 р. у Варшаві, в Польсько-радянському інституті.

Мар'ян Якубець вважає, що поезія Т. Г. Шевченка є «одним з найцікавіших і найоригінальніших явищ у світовій літературі ХІХ ст. У цій літературі вона посідає окреме й виняткове місце не тільки тому, що це був перший, незвичайний за своєю силою голос народу, який тільки почав формувати свою новітню літературу, а й тому, що ця поезія була єдиним у своєму роді втіленням ідеї народності».

Автор статті висловлює думки про характер романтизму ранніх віршів Т. Г. Шевченка, про фольклорну основу його творчості. Він окремо зупиняється на творах, в яких висвітлюється боротьба українського народу проти польсько-шляхетського панування. Дослідник підкреслює, що поема «Гайдамаки» – це твір, «наскрізь пройнятий духом селянської революції», що вона скерована не проти польського народу, як це неодноразово намагалися довести і польські, і українські націоналістичні дослідники, а проти польської шляхти.

Мар'ян Якубець говорить про Т. Г. Шевченка як про революційного демократа, наголошує на його дружбі з російськими і польськими письменниками.

У цьому ж номері «Zycie literackie» Ян Бжоза вмістив поетичний нарис «Дума про генія», в якому змалював тернистий життєвий шлях поета, охарактеризував у загальних рисах його творчість.

Казімеж Яворський – перекладач творів Т. Г. Шевчен-

ка, популяризатор кращих творів української літератури в Польщі – виступив із статтею «Шевченко і поляки» (газ. «Kamera», 15.III), показав тісні зв'язки й дружбу Т. Г. Шевченка з Б. Залеським, Е. Желіговським та іншими польськими культурними і революційними діячами.

Цій темі присвячена і стаття Михайла Лесіва «Український поет – приятель поляків» (газ. «Kurjer Lubelski», 12 – 13.III). Автор звертає увагу на той факт, що «поляки великою мірою були популяризаторами творів та ідей Шевченка на європейській арені».

Статтю «Тарас Шевченко» (газ. «Sztandar ludu», 11 – 12.III) Софія Очинська починає з маловідомих у нас слів видатного польського письменника С. Жеромського: «Як тяжко мусила вириватись з грудей Шевченка та скарга, та іронія – «ти, може, радишся з панами, як править миром». У позиції цього мученика є тони прості, однак вражаючі й похмурі, є в них болючий скрегіт, а часом – могутній крик, ніби крик ста тисяч гайдамаків». Авторка показує наростання революційного настрою в поезії Шевченка, характеризує його зв'язки з польськими та російськими революційними колами, говорить про популярність творів Кобзаря в Польщі.

«Геній українського пісняка» – з таким заголовком надрукувала про Шевченка статтю «Gazeta Krakowska» (11 – 12.III). У ній стверджується велика роль поета в розвитку української літератури. «Тільки поетичний талант сина українського народу, який у своїй творчості свідо-

мо орієнтувався на традиції народної літератури, літератури неписаної, приніс українцям твори, що сягнули до вершин європейської романтичної літератури». Інформаційно-популярні статті про Шевченка вмістили також газети «Głos prasy» («Співець братерства слов'янських народів», 11 – 12.III), «Gromada» («Великий поет України» – 12.III), «Zielony sztandar» («Письменник-борець» – 15.III), «Nowiny Rzeszowskie» («Приятель Польщі і поляків» – 12.III), «Głos Olszynski» («Тарас Шевченко – великий український поет» – 9.III), «Ekspress ilustrowany» (24.I), «Dziennik ludowy» (11.III) та багато інших періодичних видань.

Значну наукову вагу мають статті, надруковані у варшавських журналах, зокрема розвідка вже згаданого Мар'яна Якубця «Шевченко й польська література», опублікована в лютневому номері тижневика «Еженедельное обозрение» (№ 8).

Історичний журнал «Mowia wieki» (№ 5) подав статтю «Тарас Шевченко». Її автор Мирослав Вежховський розповів про найважливіші моменти життєвого і творчого шляху Шевченка, про його дружбу з поляками. Він зокрема згадує, що З. Сераковський «під впливом Шевченка написав «Poslanie do Polakow», у якому закликав своїх співвітчизників бути братами українців.

Популярний журнал «Windokregi» (№ 3), що висвітлює події міжнародного життя, вмістив підписану криптонімом

Л. У. статтю «Співець України». «Ніби на крилах, – говорить автор, – облетіли вірші Шевченка всю Україну, а деякі завдяки їх мелодичності й співучості, стали народними піснями». Правдивими перлами поезії Шевченка автор називає вірші «Садок вишневий коло хати», «Ой три шляхи широкії» та ін.

Найбільше статей про Шевченка вмістив ілюстрований тижневик «Przyjazn». Зокрема, у номерах 9 і 10 надрукована ґрунтовна розвідка молодого дослідника Євстахія Лапського «Тарас Шевченко – великий син України». Автор з поетичним піднесенням пише про Шевченка як про поета, «рідного для всіх слов'ян у повному значенні цього слова». Найкращим вшануванням нової ювілейної дати – 150-річчя з дня народження Шевченка, говорить Лапський, буде по змозі повне видання його творів у перекладах польською мовою. Автор статті висловлює надію, що «польські перекладачі, історики літератури і критики в 1961 – 1964 роках відтворять для молодого польського читача образ Шевченка таким, яким він видається нам у ХХ ст., а польські літературні газети й журнали підхоплять шевченківську тематику й донесуть її до всіх закутків нашого краю». Стаття Є. Лапського ставить перед польською громадськістю ряд важливих проблем, розв'язання яких сприятиме глибшому ознайомленню польських читачів з творчістю Шевченка, науковому висвітленню його спадщини¹⁰⁵.

¹⁰⁵ На жаль, у цитованому збірнику відсутні дані про здійснення побажань Є.

У журналі (№ 11) надрукована також стаття К. Яворського «Польські приятелі Шевченка» (цю ж тему висвітлює автор у згаданій вище статті, опублікованій у газеті «Катена»).

Польські автори вивчають мистецьку творчість Шевченка

Польські дослідники серйозно поставились до вивчення спадщини Шевченка-художника. Мистецтвознавець Ігнаці Вітц у статті «Тарас Шевченко – художник» пише: «Шевченко жив і дихав однаково як поезією, так і малярством». Його мистецькі твори, зауважує автор, «носять на собі сліди великого таланту», він «був першим українським художником, який опанував скарбницею народних форм... Він був тим, хто відіграв в українській літературі і малярстві таку визначну роль, як ніхто перед ним і після нього, він був тим, хто став у ряд найвидатніших європейських митців свого часу» («Przyjazn», № 12).

Подібну думку про Шевченка-художника висловив у доповіді на семінарі, присвяченому Кобзареві, дослідник історії польського мистецтва проф. С. Козакевич.

Україномовна преса зарубіжних країн про світову велич Т. Г. Шевченка

У справі популяризації творчості Т. Г. Шевченка в Польщі, зокрема серед тамтешнього українського населення, велику роль відіграла українська газета «Наше слово» з літературно-науковим щомісячним додатком «Наша культура». Газета не тільки інформувала громадськість про відзначення ювілею Т. Г. Шевченка в Польщі та в Радянському Союзі, а й передрукувала ряд цінних мемуарних статей про поета (з журналів «Основа», «Киевская старина» та ін.), вмістила чимало оригінальних шевченківських матеріалів: «Велика дружба» Юрія Крилача (про Шевченка і Олдріджа), «Шевченко як художник і польське мистецтво» та інші, опублікувала низку нових перекладів з Т. Г. Шевченка польською мовою: «До Гоголя» – переклад Богдана Жіраника, «Не гріє сонце на чужині», «Ой, гляну я, подивлюся», «Ми заспівали, розійшлись» – переклад К. Яворського. «Наше слово» вперше опублікувало новий вірш про Шевченка, написаний видатним польським поетом В. Слободніком (він же є автором статті про Шевченка, вміщеним у вид «Kalendarz robotniczy» за 1961 р., а також нарису про відзначення ювілею Шевченка в Радянській Україні – журн. «Przyjazn», № 30).

Такі, в основному, найважливіші публікації шевченківських матеріалів у Польщі. Монографія проф. Мар'яна Якуб-

ця «Шевченко і польська література», праці молодих дослідників К. Олещук, Є. Лапського та інших польських вчених старшого і молодшого покоління, які вивчають спадщину Шевченка, значно поповнять наукову шевченківську літературу в Польщі, висвітлять набагато ширше творчість геніального Кобзаря – великого друга польського народу...

В ювілейні дні видатні радянські вчені виступили з статтями про Т. Г. Шевченка за рубежем: статті академіка О. І. Білецького надруковані в журналах «Дружно вперед» (№ 3), «Przyjazd», № 13, члена-кореспондента АН УРСР Є. П. Кирилюка в «Дуклі» (№ 1), в журналах «Soviet Union» (№ 3), «Кур'єр ЮНЕСКО» (березень), в «Информационном бюллетене ЮНЕСКО» (1 – 15.III), члена-кореспондента АН УРСР Є. С. Шабліовського в газ. «Українське життя» (15.III), академіка М. Т. Рильського – «Літературна мисль» (№ 2), в італійському журналі «Realita Sovietica» (№ 4), І. Романченка – в тижневику «Nowe czasy» (10.III) та ін.

Зарубіжні вчені – критики й публіцисти – поділилися своїми думками про Кобзаря з українськими читачами. Так угорський літературознавець Дьордь Радо виступив з ґрунтовною статтею «Як угорці познайомилися з великим поетом», в якій докладно висвітлив питання про поширення й оцінку творів Шевченка в Угорщині.

Д. Вір, Ю. Кокавець, грецька письменниця і громадська діячка, перекладач поезій Шевченка Еллі Алексіу та інші виступили зі статтями в республіканській пресі, зокрема в «Лі-

тературній Україні». Завдяки Е. Алексію на сторінках літературно-публіцистичного журналу грецьких політемігрантів «Пірсос», що видається в НДР, було вміщено статтю про Т. Г. Шевченка і переклади його поезій.

В інтерв'ю з кореспондентом «Літературної України» Еллі Алексію від імені тих політичних грецьких емігрантів, що перебували тоді в СРСР, сказала такі зворушливі слова: «Дивлюсь на Шевченка очима гречанки і бачу, що він і творчістю своєю, і всім своїм життям немов перегукується з нами. Він наш брат по стражданнях, переслідуваннях, тюрмах, різних заборонах. Він наш брат і по мріях, переконаннях, по вірі у світле завтра. Перебуваючи нині в еміграції, ми, як і він колись, мріємо про батьківщину, сподіваємось жити серед свого народу і віримо у велику сім'ю народів, яку передбачав великий пророк («Літературна Україна» від 30 травня 1961 р.).

Все передове людство засвідчило свою глибоку шану до українського Кобзаря, вплело нові квіти у вічно живий, нев'янучий вінок його слави. Відзначення в усьому світі сторіччя з дня смерті великого українського поета-революціонера Т. Г. Шевченка – свідчення всесвітнього визнання вкладу нашого народу в загальнолюдську скарбницю культури»¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Всенародна шана. С. 123 – 138.

СЛОВО ПРО ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ХУДОЖНИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На урочистому засіданні в Москві 10 березня 1961 року з промовою, в якій коротко, але вагомо хвилююче і професійно розкрито другий, художницький талант геніального та неперевершеного українського митця, виступив президент Академії художеств СРСР Борис Володимирович Йогансон. Видатний митець образотворчого мистецтва звертався до поважної аудиторії:

«Сьогодні вся наша країна урочисто відзначає 100-річчя з дня смерті великого сина українського народу – Тараса Григоровича Шевченка.

Ми чули тут багато слів про Великого Кобзаря – виразника дум народних, пригноблених і знедолених. Його вірші, породжені пристрасною, щедрою душею поета-громадянина, увійшли в серце народу і стали народними піснями, віршами, прислів'ями.

Велич і трагізм долі геніального митця

Доля Тараса Шевченка – це трагічна доля таланта-самородка, який вийшов із самих глибин народу і піднявся до висот культури свого часу. Силами кращих людей того часу Шевченка було викуплено з кріпацтва, а волею самодерж-

ця заслано в дикий, глухий, безлюдний степ, віддано до рук бездушної муштри миколаївської армії, що вбивала в людині все людське.

Ми високо шануємо громадянський подвиг Тараса Шевченка. Вирвавшись із пекла кріпацтва, він усе набув ним, усе своє духовне багатство, талант, знання приніс народові, віддав справі визволення народу з-під ярма самодержавства і кріпацтва.

Органічне злиття художника й громадянина – невід’ємна риса особистості Шевченка. Це так само природно, як природно було для нього писати вірші, малювати.

Талановитий син свого народу

У своїх віршах, поемах Шевченко виражав народні думи. Виразною, дзвінкою, що ллється, як пісня, мовою розповідав він перекази й мрії народні, гнівно й в’їдливо таврував царизм і самодержавне безправ’я, закликаючи народ «добре вигострить сокиру». Поетична творчість Шевченка пройнята пристрасстю великого серця, допитливістю роздумів громадянина.

Шевченко був усебічно обдарованою натурою. Могутньо розцвів його поетичний талант, його живописне обдарування було великим і цікавим явищем в історії російського мистецтва XIX ст. Багато поворотів Шевченкової долі пов’язано саме з цією стороною його таланту.

У поміщика Енгельгардта, кріпаком якого народився Шевченко, він вважався «ремесленным человеком», він по-хоже «списывал» рідних і знайомих поміщика. Поміщик послав Шевченка в Петербург учитися ремесла декоративно-го розпису. Тут і відбулася зустріч, яка вирішила долю Шевченка, зустріч хлопчика-кріпака, який малював статую Сатурна в Літньому саду, з художником Сошенком. Долею талановитого кріпака зацікавились Венеціанов, Брюллов, Жуковський, які за 2500 карбованців домоглись викупу Шевченка на волю.

«Вільний художник» на рідній землі

Шевченко 1845 р. закінчує вільним слухачем Академію художеств, здобуває звання «вільного художника». Того ж року Шевченко переїжджає до Києва і весь віддається планам визволення й освіти українського народу. Великий громадянин і поет мріє про створення національної культури свого народу, мріє створити в Києві Українську академію художеств, він задумує кілька великих видань з історії України, видає перший том своїх малюнків, присвячених життю народу, природі, історії України – «Живописная Украина».

Шевченко-художник розвивався в тісному взаємозв'язку з Шевченком-поетом. Гострота бачення художника, його загострене здорове сприйняття навколишнього світу надавали особливої повнокровності баченню світу поетом. Поетич-

ні образи породжували й навівали теми картин, малюнків. Нерідко Шевченко ілюстрував свої літературні твори (наприклад, поеми «Катерина», «Гамалія», «Наймичка»).

Царське самодержавство однаково «високо» оцінило обидві сторони обдарування великого поета. Коли в 1847 р. Шевченко був арештований і засланий, Микола I власноручно написав на вирок: «Под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать».

Заборона малювати була одним з найтяжчих переживань Тараса Григоровича Шевченка на засланні. Він пише в своєму щоденнику: «Смотришь и не смеешь рисовать – это такая мука, которую поймёт только настоящий художник».

Коли 1858 р. хворий і змучений Шевченко повертається із заслання, він гаряче береться здійснювати те, про що мріяв у неволі: «... уеду на дешёвый хлеб в мою милую Малороссию и примусь за исполнение эстампов... Из всех изящных искусств мне теперь больше всех нравится гравюра. И не без основания. Быть хорошим гравёром, значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе. Прекраснейшее, благороднейшее призвание гравёра.

Сколько изящнейших произведений, доступных только богачам, коптилось бы в мрачных галереях без твоего чудотворного резца?»

Ці слова чудові. Вони говорять про те, що хворий, на порозі смерті, Шевченко, як і раніше, думає насамперед про народ, що одинадцять років заслання не зламали великого

громадянина, не похитнули його переконань.

Творча спадщина Шевченка-художника багата й різноманітна. Він писав портрети, пейзажі, жанрові сценки з народного життя. Прекрасно володів різними техніками, писав олією і аквареллю. Є багато малюнків, виконаних сепією і в гравюрі. Особливо захоплювався офортом. У цій галузі художник досяг великих успіхів: саме за «майстерність і знання в гравіювальному мистецтві» в рік смерті йому було присвоєно звання академіка.

Художній спадок Т. Г. Шевченка в малярському надбанні Росії

Як художник Тарас Шевченко склався в перехідну добу в історії російського мистецтва. Учився в Брюллова, який протягом довгих років був для нього і зразком, і ідеалом художника. Зачарований блискучим майстром, Шевченко копіює його картини, повторює його теми.

Коли ж після закінчення Академії Шевченко приїхав на Україну, реальне життя вривається в його малюнки, полотна. Він жадібно поспішає зафіксувати все, що бачить навколо себе, покинену вдовину хату, запилену дорогу в селі, занедбане кладовище...

На батьківщині Шевченко побачив не причепурену Малоросію з вибіленими хатками і квітучими вишневими садками, він побачив свій народ, який живе під гнітом кріпацтва.

Слова одного з його віршів можуть бути програмою творчості художника:

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села...

В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая...

В українських пейзажах Шевченка чітко виділяється демократична лінія мистецтва, яка розвивається в жанрових картинах, пейзажах, створених художником під час заслання в степах Киргизії й Туркменії. У цих творах він виступає попередником Саврасова, Шишкіна, попередником мистецтва передвижників.

Тарас Шевченко був великим майстром портрета-мініатюри, жанром якого так блискуче володіли російські художники XIX ст. Портрети, намальовані Шевченком, пройняті ясною думкою, чуйною увагою до духовного світу людини. Вони перегукуються з ясным ладом музи Пушкіна, з внутрішньою гармонією його поезії.

Дуже цікаві автопортрети Шевченка, створені ним у різні роки життя.

Один з найвидатніших творів Шевченка-художника –

серія малюнків «Блудний син», що була задумана як сатира на сучасне суспільство. Малював її Шевченко під враженням від Рембрандта. 12 аркушів цієї серії мали розповісти біблійну притчу про блудного сина.

У цій праці Шевченка, виконаній у 1856 – 1857 роках, вражає одна обставина: перші аркуші, що розповідають про безпутне життя молодого людини, нагадують ранні романтичні праці художника, аркуші, що відображають кару, вражають: це картини справжнього життя миколаївської Росії – солдати в колодках, кара шпіцрутенами, тюрма...

Якою гранично точною і життєвою стала раптом мова художника, як одразу звільнився художник від усіх умовностей романтичної школи, від усіх приписів класичної композиції.

Ці аркуші серії, особливо «кара шпіцрутенами», стали класикою російського мистецтва.

Важко говорити про Шевченка-художника, не говорячи про нього, як про поета, громадянина, оскільки все це – грані однієї могутньої особистості, яка всі свої сили віддала народові.

У майстерні Академії художеств, де жив і працював Тарас Григорович Шевченко в останні роки життя, вчать тепер студенти, майбутні художники, які приїхали з усіх кінців нашої величезної країни. Над їх головами висить меморіальна дошка, що нагадує про долю чудового художника-громадянина.

В ювілейні дні в конференц-залі Академії художеств у

Ленінграді встановлено нову меморіальну дошку Шевченкові поряд з дошкою великому російському художникові Рєпіну.

Хай пам'ять про Тараса Шевченка залишиться у віках і буде прапором громадянського прекрасного мистецтва, яке в усі часи оспівувало благородну боротьбу людини за її свободу і щастя!

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Всенародна шана. С. 51 – 53.

ШЕВЧЕНКО І СУЧАСНІСТЬ

**Доповідь голови Спілки письменників
України О. Т. Гончара на урочистому
засіданні в Києві 9 березня 1964 р**

Загальне свято братерства

Дорогі товариші!

Сьогодні у нас велике свято.

Ювілей Тараса Шевченка став святом нашого братерства, світлим святом багатонаціональної радянської культури. Найкращим вінком безсмертю Тарасовому є оцей живий вінок нашої дружби – ленінської дружби народів. Бо саме вона, ця дружба, зібрала нас тут, у цьому братньому колі, зібрало єднаюче усіх нас почуття шани й любові до геніального сина українського народу, до великого поета-революціонера.

За століття й тисячоліття свого розвитку народи нашої Вітчизни створили величезні духовні цінності, без яких світова культура була б неповною. Проте не завжди світ дізнавався про ці здобутки своєчасно і в правдивому обсязі.

В умовах тяжких – колоніальних чи напівколоніальних

утисків і принижень зазнавали цілі національні культури – неоціненна спадщина багатьох подвижників творчості, митців, мислителів залишалась довгий час мовби приглушеною, применшеною в своєму значенні для культури світової...

Прометеєм називає Шевченка український народ. Так, дійсно, він був українським Прометеєм, прикутим царатом до скелі неволі і безправія, і, як про невмируще серце Прометея з Шевченкової грізної і прекрасної поеми «Кавказ», сьогодні можна сказати про саму Шевченкову поезію, про слово його, що «воно знову оживає і сміється знову».

Разом з народами нашої радянської країни ювілей Тараса Шевченка відзначають всі народи світу. Свідченням визнання його великих заслуг перед людством є ухвали XII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО та Всесвітньої Ради Миру, які рекомендували відзначити 150-річчя з дня народження Тараса Григоровича Шевченка в усіх країнах, на всіх континентах.

Світова велич Шевченка

Звідусіль – з близьких і далеких країн линуть у ці дні на Україну вісті про триумфальну ходу Шевченкових творів, про те, з яким радісним подивом і захопленням відкривають його для себе народи, які раніш про нього, може, й не чули. Щойно одержано «Кобзар», виданий в Японії, твори Шевченка виходять у Парижі, схвильований голос про на-

шого поета долинає з далекої Австралії, слово його чує сьогодні Індія і молода вируюча Африка, що розламає кайдани колоніалізму. «Шевченко з його сонячним темпераментом, – пишуть про українського поета на Кубі, – це такий вогонь, який кидає свої відблиски на всі народи, що борються за справедливість і красу».

Так, він є незгасним вогнем сьогодні і таким буде завтра, бо серед темної ночі самодержавства сам з'явився в образі вогню з вулканних надр народної боротьби, з'явився таким месником-вогнем, що небо кріпацької України забагряніло від його поезії.

Фундатор нової української поезії Тарас Шевченко – співець визвольних прагнень українського народу

З'ява Шевченка на історичній арені була підготована всією попередньою визвольною боротьбою народу, багатовіковим розвитком української культури. Шевченко, як і Пушкін у літературі російській, як Міцкевич у польській, зробив у тогочасній українській літературі те, що під силу тільки всеосяжним, – з найбільшою повнотою, красою і силою виявив перед світом величезне духовне багатство українського народу і його невичерпні творчі можливості. Шевченко-ва поезія стала синтезом усього кращого, століттями набутого демократичною українською культурою. Водночас поезія

«Кобзаря» була справжнім відкриттям, творінням не просто поета, а поета-революціонера; вона підносила соціальну та національну самосвідомість українського народу на новий, вищий рівень розвитку. Гігантський маяк «Кобзаря» відкрив перед тогочасною літературою нові шляхи, нові, значно ширші, обрії. Після Шевченка вже не можна було повторювати пройдене, його поезія – могутня в своїх гуманістичних ідеалах, довершена в своїй художній красі – показала, якою може й повинна бути новітня українська література.

Це було перемогою в поезії живої революційної мислі, утвердженням високохудожнього реалізму, це був вихід української літератури на простори світові.

Одним з перших це відзначив Чернишевський...

Усім дальшим розвитком української літератури була засвідчена її величезна життєздатність. Сила цієї життєздатності коренилась в народному ґрунті, успіхи пояснювались вірністю літератури тим реалістичним традиціям, які заповідав їй Шевченко. Глибоко розуміючи суспільні завдання, які постали перед українською літературою того часу, Шевченко спрямував її розвиток на шлях революційний, на шлях народності і реалізму. Сила науки Шевченкової виявилась напрочуд живущою і плідною, і сам він ніби продовжив себе в новій українській літературі, що так бурхливо розвів'ється після нього, розгорнеться великою творчістю Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Павла Грабовського, Панаса Мирного, Василя Стефаника, Карпенка-Карого,

Степана Васильченка та багатьох інших наших класиків, чий невмирущі традиції живуть і розвиваються в наші дні в сучасній літературі українського народу.

Поборник боротьби за волю й щастя близьких і далеких народів

...Шевченкові боліло не тільки горе українського народу, хоч природно, що воно було йому найпекучішим. Всюди, де він тільки бачив гніт і безправ'я, приниження людини – хай було це на волзькому пароплаві, в азіатських пустелях чи грізним стогоном докочувалось із Кавказьких гір, – всюди зло і неправда викликали вибух поетового протесту, і щоразу він був готовий стати до бою з насильством і злом. Ні відмінність у кольорі шкіри, ні іномовність не могли стати перешкодою для вияву його природної гуманності і братолюбства. Справді символічною була його зустріч з англійським артистом-трагіком – негром Айрою Олдріджем у Петербурзі. Не тільки ж виняткова артистичність їх поєднала, не тільки любов до Шекспіра, якого обоє вони глибоко розуміли й любили, – спільну мову вони знайшли в спільності долі своїх народів, у гарячому взаємному співчутті до всіх знедолених і покривджених. Шевченко не роз'єднує, він об'єднує народи, цим він великий, цим дорогий людству.

Луначарський з його ясным розумом побачив у житті й творчості Шевченка найважливіше, найістотніше.

«Великий Шевченко тим, що він поет української нації, але ще більше тим, що він поет народний, а над усе тим, що він поет глибоко революційний і духом своїм соціалістичний.

Найбільша слава для кожного краю, для нації – це творити загальнолюдське; завдяки Шевченкові скарби української душі немов повною річкою влилися в загальний потік людської культури, що своїми хвилями пливе назустріч світлій будучності».

Багатостраждальним було його життя. По колючих тернах ішло Тарасове кріпацьке дитинство, в терновім вінку страдника бачимо поета й на схилі віку.

Наскільки ж глибокими й пекучими були враження сирітського підневільного дитинства, що протягом усього свого життя Тарас раз у раз повертався до них! Досить було забачити йому сумне дитяче обличчя десь біля убогої киргизької кибитки чи заглядіти такого ж малолітка в українському селі, як в душі вже виливалась голублива ласка, щемлива поетова ніжність:

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молодой:
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу,
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.

Мов одірвалось од гіллі,
Одне-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя¹⁰⁸.

Кріпацький син і сам кріпак, безправний, беззахисний перед панською сваволею, з душею тонкою, вразливо-чуйною, він на кожному кроці бачив довкола себе картини горя народного, беззаконня, здириства. Над усім дитинством його, як і над цілою Україною, посвистував канчук панського осавула.

Трагедія поневоленого народу була для Шевченка особистою трагедією.

Саме життя його – це трагічна поема, сповнений драматизму життєпис людини, яка пройшла всі Дантові кола чорного кріпацького пекла, залишаючись при тому до кінця днів своїх у чистоті своєї волелюбності, нескореності, душевної стійкості, і наперекір усьому зберегла в собі почуття честі й достоїнства, сонячного, нічим не отруєного людинолюбства. Коли ми хочемо бачити, чим може бути людина, який справді прометеївський дух у ній живе, – гляньмо на Шевченка. Хай невимовно дорогою ціною, але він здобув собі право в найтяжчі дні свого життя, в каторжній солдатчині, в засланні сказати про себе з гідністю:

¹⁰⁸ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 2. С. 188.

Караюсь, мучуся... але не каюсь!..

Підлітком Тарас – козачок покойовий – разом з панською челяддю потрапляє у Вільно (тепер Вільнюс) – місто, де в повітрі вже відчувалось передгроззя польського повстання. Після того він – у Петербурзі, де ще жива згадка про декабристів, де уява ще малює йому на Сенатській площі тіні героїв-мучеників, «поборників святої волі». Юнакневільник відчуває в собі готовність стати на шлях боротьби. Він відчуває, що життя його повинно належати народу, його рідній, палко любимій Україні, поетичний образ якої він потім, ставши людиною зрілою, намалює в «Кобзарі» найпроникливішими, найспівучішими барвами.

У боротьбі за діло народне, в захисті пригнічених вбачає він зміст і доцільність свого існування, невсипущої творчої праці.

Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

З кріпаків на волю – до багатогранної творчості

Напівлегендарною здається нам та далека біла петербурзька ніч, коли в алеї Літнього саду український художник Сошенко зустрів юнака-підмайстра, який саме малював статую Сатурна. Зустрічі цій судилося стати історичною. Завдяки зусиллям російської та української прогресивної інтелігенції, щирим клопотам В. Жуковського, К. Брюллова, В. Григоровича, Є. Гребінки молодий Шевченко був викуплений з рабства. Він міг тепер сказати про себе: «Велике щастя бути вільною людиною».

Перед ним відкриваються зали Академії художеств; оточений друзями, він працює натхненно, багато вчиться. Відвідує клас історичного живопису в Академії, буває на лекціях в Петербурзькому університеті та Медичній академії, вивчає вітчизняну і всесвітню історію, читає класиків світової літератури. У спогадах сучасників він постає перед нами як людина високоосвічена, широко ерудована.

На цей час припадає і початок його поетичної творчості. Цей недавній невільник, цей козачок, якого не раз було карано, виявляється, виношував у собі нещадну відплату за безправ'я свого народу, за покривджених сестер своїх і братів. Такою відплатою, карою ворогам стала його поезія.

«Кобзар» – початок становлення геніального народного поета

У 1840 р. з'явилось перше видання «Кобзаря». І хоч книга та вийшла не в тому обсязі, як її знають тепер мільйони людей (там було вміщено всього вісім перших творів поета), все ж ця подія була справді епохальною. В наступному році окремим виданням з'явилась поема «Гайдамаки» – творіння могутнє, грандіозне.

Віднині трудовий люд України мав свого поета.

Шевченко не потребує канонізації. Твори його, як і кожне явище мистецтва, не можна розглядати поза часом, поза історією. Поет був живою людиною, він був пристрасним, весь час розвивався у своїй творчості – цього не слід забувати. В горінні боротьби, в складних духовних процесах формувався він як митець і революціонер. Природно, що ранні твори поета відрізняються від тих, які він напише згодом, мандруючи по кріпацьких селах України, або складе на засланні чи після заслання; замість одних образів з'являться інші, замість юнацько-романтичної поезики посилиться поезика реалістична, з'являться нові ритми, інтонації; незмінною ж – протягом усього життя – буде в Тарасовій поезії алмазно-чиста її правдивість, нелукава щирість його слова, ніби вимовляли це слово самі уста народу.

Живучи в Петербурзі, Шевченко спілкувався зі студен-

тами столиці, зблизився з передовими діячами російської культури. Серед них були майбутні петрашевці. Саме в цьому колі зміцнювалися революційні переконання поета. Його молода гаряча душа не могла не повернутись у новім напрямі, «тим більше, – зауважує Іван Франко, – що й власні його мужицькі симпатії віддавна тягли його в той бік...».

На захисті національної української культури

Шевченко жив і творив в умовах безперервного цькування царськими реакціонерами української національної культури. В той час, як один з таких мракобісів – редактор «Московских ведомостей» Катков – твердив, що «...Україна ніколи не була окремою державою... Малоросійської мови ніколи не було...», великий поет і художник закликає розвивати українську культуру, більше випускати літератури українською мовою для народу, таврує ганьбою українське панство, шляхетних виродків давніх козацьких родів, які пішли слугувати царату. У передмові до підготовленого (але не здійсненого видання) «Кобзаря» 1847 р. Шевченко закликає розумно працювати «во ім'я матері нашої, України безталанної». Він сам дуже багато зробив для розвитку культури рідного народу. Крім своєї блискучої поетичної творчості, він видав альбом «Живописная Украина», для якого відібрав сюжети з минулого українського народу. Сам Шев-

ченко склав і випустив у світ буквар для початкової школи і навіть, обираючи собі фах гравера, думав про те, щоб мати змогу поширювати в народі найкращі надбання образотворчого мистецтва.

Він був людиною всебічно обдарованою. Глибокий, здатний на геніальні передбачення мислитель, незрівнянний лірик, сатирик, прозаїк, драматург, живописець. Багатобарвність і багатогранність генія Кобзарєвого вражає. Довгий час його недооцінювали як майстра живопису, графіки, а тим часом понад 1200 картин він залишив нам на цій ниві, і серед них багато акварелей, чудових портретів, де Шевченко розвивається як глибокий психолог. Його недарма вважали одним з найкращих портретистів свого часу. Але Шевченко передусім, звичайно, поет. Всю пристрасть серця він вклав у найбільше своє творіння, ім'я якому – «Кобзар». Ще за життя поета «Кобзар» став найдорожчою книгою народу.

Вже сучасники Тараса Шевченка, передові люди Росії розуміли величезне значення цієї книги, оцінили титанічну постать поета і його життєвий подвиг. Твори Шевченка дали змогу Добролюбову, як і Чернишевському, сказати гарячі слова про цінність поезії «Кобзаря», про силу й зрілість української літератури.

Українські попередники творчості Шевченка

Поезія Тараса Шевченка з'явилась не на голому місці, вона мала своїх попередників. Українські думи, українські народні пісні були її старшими сестрами. На час виходу «Кобзаря» з української сцени лунала вже «Наталка Полтавка», виблискувала, переливалась народним гумором «Енеїда» Івана Котляревського, з уст в уста передавались вірші й притчі нашого мандрівного народного філософа Григорія Сковороди. Шевченко невіддільний від української культури. Він виріс на її ґрунті, піднявся з моря пісень, чумацьких переказів, козацьких літописів, гайдамацького епосу... Незліченні джерела живили його творчість, та головним джерелом народних образів, гнівних барв «Кобзаря» були враження самої навколишньої дійсності – живої, реальної, що обпалювала душу горем, стражданнями матерів, поругою поглумлених, занапащених сестер.

Шевченко мав народитись. Про творця «Кобзаря» можна сказати, що він був вистражданий Україною, багатолітньою визвольною боротьбою українського народу. Україна трудова, волелюбна, палаюча ненавистю до кріпацтва, жадала нової поезії. Цій Україні потрібен був поет, який би став виразником дум і устремлінь народних, співцем повстанських заграєв, провісником грядущої революційної бурі.

Шевченко став таким поетом. Могутнім весняним громом прогриміло його слово про Україну.

Вивезений з дому майже непомітним хлопчиком у натовпі панської челяді, Тарас Шевченко повернувся в Україну через 14 років загально визнаним народним поетом. Як свого рідного співця зустрічали Шевченка селяни. З ентузіазмом розкрила йому обійми передова українська інтелігенція, навіть поміщицтво, по жвавішавши, запобігало перед ним. Молодий Тарас сповнений життя, енергії, він багато подорожує по селах Київщини, Полтавщини, Чернігівщини; як художник Археографічної комісії відвідує Волинь і Поділля, змальовує історичні місця, збирає етнографічні матеріали. Всюди по селах бачить він жахливі картини кріпаччини, народного безправ'я. Серце поета обливається кров'ю. У Києві в середовищі передової, революційно настроєної молоді Тарас зустрічається з багатьма однодумцями, стає незабаром членом Кирило-Мефодіївського братства, таємного політичного товариства, що ставило собі за мету знищити кріпацтво, самодержавство, створити вільну республіку – федерацію слов'янських народів.

Арешт і заслання

Навесні 1847 р., повертаючись з подорожі по Україні, Шевченко був зустрінутий на Дніпровській переправі жандармами. Мабуть, якби знайшли в арештованого бомбу, во-

на б не вразила їх так, як той рукописний збірник творів поета, що потрапив до їх рук. Звався збірник «Три літа» і складався він з віршів та поем, які тільки в рукописах і могли поширюватись. Тут була поема «Сон» – геніальна сатира на самодержавство – твір, що вражав силою реалізму, викривальним гнівом, вістря якого було спрямовано проти царя і всієї придворної царської камарильї; було тут також послання «І мертвим, і живим...», в якому Шевченко таврує презирством оте саме українське панство, тупе, бездушне, продажне, що недавно визискувало «братів незрячих, гречкосіїв»; був у збірнику, вилученому жандармами, також грізний «Кавказ» – твір, що, мабуть, не має собі рівних у світовій літературі за силою викриття розбійницького колоніалізму. Тоді, коли на всіх язиках все мовчало, коли покірливість і рабство для багатьох уже ставало нормою існування, Шевченко оспівує лицарів боротьби, лицарів святої волі і, звертаючись до них, проголошує своє пророче «Борітеся – поборете!».

У рукописному збірнику, що потрапив до жандармів, був також і «Заповіт», написаний Шевченком у Переяславі, на квартирі свого друга лікаря Козачковського в 1845 р., коли був тяжко хворий. У натхненні хвилини творення «Заповіту», що його згодом співатиме вся Україна, перед поетом у його жагучих бунтівливих видіннях виникали картини майбутнього революційного струсу, розливалась грізна музика перемоги народної, виникав той прекрасний образ сім'ї

вольної, нової, – що жила тоді тільки в мріях, в сонячних сновидіннях поета.

Арештованого Шевченка було негайно відправлено до Петербурга і кинуто в каземат, як найнебезпечнішого злочинця. Але й тут, у казематі жандармського управління, Тарас Шевченко живе думою про Україну, в похмурій в'язниці створює цикл найніжніших ліричних поезій, і серед них така перлина, як «Садок вишневий коло хати» – поезія, що мовби зіткана не із словесного матеріалу, а з чистих пелюсток вишневого цвіту і вся напоєна чаром, задумливим смутком тихої краси українського вечора, лагідним настроєм трудової сім'ї; в казематі Шевченко створює і другий вірш, що своєю мученицькою любов'ю і майже шаленою силою патріотичного почуття викликав захоплення Луначарського:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.

.....

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...

Ох, не однаково мені!

Не про себе думає поет, не про свою гірку долю – майбутнє народу тривожило його.

Підтримка видатних представників громадськості – сучасників Шевченка

Десятирічною каторгою солдатчини повинен був заплатити Шевченко за свою волелюбну творчість. Однак і в закаспійських степах знайшлися люди, які, наперекір дикому варварському розпорядженню царя, подали поетові руку дружньої підтримки. Російський учений, дослідник Аральського моря Бутаков, польські революціонери, що відбували в тих краях заслання, немало зробили для того, щоб Тарас Шевченко зміг продовжувати свою творчість і в нелюдських умовах солдатчини. Навряд чи без підтримки друзів з'явилися би ті майстерні Шевченкові картини, що їх казахи вважають сьогодні своєю класикою. Тільки людині, що сама зазнала всієї гіркоти безправ'я, людині, що серед казенної осоружної муштри й грубощів життя не втратила найтоншої чутливості й ласкавості серця, дано було так глибоко відчути горе інших, з такою щирою симпатією відтворити нужденне життя казахів, киргизів, зневажених царатом степових народів.

Яким же вийшов Тарас із цього безрадісного каторжного десятиріччя?

Після заслання царизм поволі нищить Шевченка

Роки заслання передчасно зістарили поета, надломали його здоров'я; та не був зламаний його дух! Після заслання потічний голос Тараса Шевченка лунає все з більшою переконаністю революціонера. Молода революційна Росія в підпіллі зачитується полум'яними поезіями українського Кобзаря, вони не менш близькі їй, як і пушкінське «Послание в Сибирь», як поезія Некрасова, як слово герценівського «Колокола».

Останнє прижиттєве видання «Кобзаря»

На початку 1860 р. виходить нове, хоча й скалічене цензурою, але повніше видання «Кобзаря». Це був своєрідний підсумок життя поета, життя мужнього, трагічного, дивовижно цілеспрямованого, до кінця відданого народові. Книга під іменем «Кобзар» була вироком кріпацтву. Думки й почуття трудової експлуатованої людини були відтворені в «Кобзарі» з незнаною доти глибиною і силою. Сама лише правда була передана в цій книзі з точністю і зіркістю великого художника-реаліста. Генію Шевченковому завдячуємо тим, що в нашу літературу повновладно ввійшла нова революційна думка, глибоко реалістичний образ, народне реалістич-

не мислення. «Кобзар» – вершина революційної поезії, він означав переможне утвердження естетики реалізму.

Поетичний діапазон голосу «Кобзаря» величезний, для нього природними є перехід від співучого смутку ранніх балад до героїчної громовиці поеми «Гайдамаки» – цієї української «Іліади», від довірливої інтимної лірики до гнівної, вбивчої сатири, від тих майже шепітних віршів-роздумів до біблейських суворох філософських поем.

Пісенність Шевченкової лірики настільки приваблива й природна, що багато його поезій стали народними піснями, та хоч твори Шевченкові такі близькі до народних безіменних джерел, вони ніколи не були простим переспівом, штучним наслідуванням усної творчості, вони завжди несуть на собі суб'єктивні риси геніальної Шевченкової індивідуальності.

Для свого часу «Кобзар» був величезним художнім відкриттям. Сучасники побачили в ньому не тільки гори Кавказу, що вперше з'явилися в тогочасній українській поезії, не тільки «Сибір неісходиму», а й безліч нових, по-теперішньому сказати б, новаторських реалістичних художніх образів, мистецьки сміливих і свіжих. Дослідники слушно відзначають незвичайну простоту й ясномовність Шевченкового вислову, неприйняття ним будь-якого словесного штукарства. Його поезії властива яскрава мальовничість, природний артистизм, плавність і співучість, які, на жаль, так важко відтворити в перекладі.

Кожним своїм нервом поет відчував народне життя, і це дало йому змогу в усіх відтінках передати соціальні погляди людини праці, її мораль, філософію, естетичні уподобання, що складались віками, передати мудрість, набуту досвідом поколінь.

Трагедії, скорботи, війни, сльози, кров і помста відплати – все є у цій книзі, в її симфонічній багатозвучності, а лейтмотивом через увесь «Кобзар» проходить думка-мрія про волю, про щасливе людське життя, любов до трудящої людини, що їй Шевченко співає свій натхненний гімн:

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелогі орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Народ вшановує свого видатного сина

З покоління в покоління передавалась любов народу до свого співця. 1918 р., в розпал громадянської війни, В. І. Ленін підписує декрет про спорудження пам'ятників великим діячам революції, і серед них – ім'я Тараса Шевченка. Ще раніше, в 1914 р., Ленін затаврував реакційні заходи царату, який заборонив відзначати 100-річчя з дня народжен-

ня українського Кобзаря.

Слово Тараса Шевченка, на шляху якого раніше було стільки перешкод, після революції лунає вільно для мільйонів і мільйонів людей. У Радянському Союзі нема народу, який би не зробив надбанням своєї соціалістичної культури Шевченкові поезії в перекладах рідною мовою. За роки радянської влади вийшло в світ 453 видання творів поета 42-ма мовами народів Радянського Союзу і зарубіжних країн загальним тиражем понад 12 мільйонів примірників.

Як нетлінний знак любові народів Радянського Союзу до нашого великого поета український народ сприймає ухвалу радянського уряду про спорудження в цьому році пам'ятника Тарасові на березі Москви-ріки в столиці нашої Батьківщини.

Письменники всіх братніх літератур Радянського Союзу сприймають спадщину Кобзаря як науку чесного служіння своєму народові. Про це схвилювано говорили свого часу Янка Купала і Якуб Колас – народні поети Білорусії, сини того кривно близького нам народу, який Тарасову поезію завжди вважав і вважає своєю рідною.

Колись у поемі «Кавказ» Шевченко з нищівним сарказмом затаврував розбійництво царату і його витвір – тюрму народів:

У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,

А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

Роки випробувань, незламна єдність у боротьбі проти фашизму, десятиліття спільного будівничого труда, велетенської всесвітньо-історичної творчості – все це здружило, назавжди збрало наші народи...

Як радісно бачити на нашому святі друзів, що приїхали з просторів Росії, з гір Кавказу, з гір і степів квітучої Середньої Азії, з берегів Балтики, посланців братньої Білорусії та Молдавії. Щиро вітаємо вас, друзі, на нашій українській землі!

Був час, коли саме слово «Україна» було під заборною. Мова, якою написано «Кобзар», зазнавала утисків і репресій, царські мракобіси пророкували нашій мові кінець, але вона живе й квітне...

Шевченко й українська національна культура ХХ сторіччя

Становище дореволюційної України було напівколоніальним, землі її належали до різних державних утворень... Але ще раніше, ніж були возз'єднані землі, відбувався довготривалий процес возз'єднання культури, і цьому величезною мірою сприяла творчість Шевченка, яка пробуджувала й ви-

кликала до активного життя здорові творчі сили як України Наддніпрянської, так і Галичини, Буковини, українського населення Карпат. Ми не можемо не згадати з глибокою шаную сьгодні цю велику об'єднуючу місію Кобзаря – натхненника й збирача передових сил української культури, його неоціненну роль у творенні спільної, загальнонаціональної мови.

Багато народів здавна знають і люблять Тараса Шевченка, а ще для багатьох народів світу він відкривається в усій своїй привабливості і величі тільки сьгодні. Шевченко належить не вчорашньому дню, він не відходить у минуле, він тільки починається. Від порога убогої селянської хати шлях Тараса Шевченка пролягає до вершин світової поезії...

Не в безплідний ґрунт лягли добірні зерна Тарасової мислі і любові! Шевченкові традиції народності, правди й краси мистецтва наснажують творчість наших сучасників митців, ми відчуваємо їх у кіноепосі Довженка, в художньому повноквітті української радянської поезії, прози, драматургії, в нашому яскравому малярстві, в художніх перлинах української радянської музики, в мистецтві красного співу, в багатющих талантах старших і молодих наших митців, що несуть усьому світові живу красу української пісні, народного танцю, блиск і чарівність української культури!..

Кожним своїм рядком, усією геніальною силою своєї нев'янучої поезії Шевченко живий для нашого часу.

Великий гуманіст, співець свободи, поборник дружби й

солідарності народів – таким він був, таким входить у свідомість сучасного людства наш безсмертний Кобзар»¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Всенародна шана. С. 150 – 159.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО – ВЕЛИКИЙ ПОЕТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Доповідь академіка М. Т.
Рильського 11 березня 1964 р.¹¹⁰

Творчість поета після заслання

У славетному нижегородському триптиху 1859 р., що написаний в один день високого натхнення і складається з віршів «Доля», «Муза» і «Слава», Шевченко висловив заповітні думки про своє життя, про свою творчість, про свій тернистий і прекрасний шлях. Звертаючись до долі, поет каже:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою,
Ходімо ж, доленько моя!

.....

¹¹⁰ Доповідь виголошено на ювілейній сесії загальних зборів Академії наук Української РСР.

Ходімо даліше, даліше слава,
А слава – заповідь моя.

«Слава – заповідь моя». Цей рядок міг би здатися у Шевченка дивним і несподіваним. Але коли ми згадаємо, що ніколи і ніде не шукав він собі дешевих лаврів, ніколи не запобігав ласки у сильних світу сього, що раз і назавжди відкинув пораду співати «про Матрьошу, про Парашу, радість нашу», що девізом його в найтяжчі хвилини було «караюсь, мучуся, але не каюсь», ми пильно вчитаемось у рядки «ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою», коли припом'янемо звернення – в другому вірші триптиху – до музи: «учи неложними устами сказати правду», коли перечитаємо третій вірш – «Слава», де ту саму славу зовсім непоштиво називає поет «задрипанкою», «шинкаркою», «перекупкою п'яною», коли пролунають у нашій душі віщі слова «борітеся – поборете», і громовий заклик «поховайте та вставляйте, кайдани порвіте», – то нам стане ясно вочевидь, що йдеться не про славу взагалі, а про добру славу, славу чесної людини, непохитного борця і непідкупного співця.

Добра слава рано знайшла Шевченка. Добра – і дуже широка. Його поетичний геній непереможними чарами вабив за його життя не тільки людей з одного табору – Герцена, Добролюбова, Чернишевського, Некрасова, Марка Вовчка, Акакія Церетелі, а й людей зовсім іншого світогляду, як мінливий Пантелеймон Куліш, як С. Т. Аксаков, Аполлон

Григор'єв, що називав Шевченка першим великим поетом слов'янщини, як суперечливий Лесков. За пізніших років незмірно високо підносили Шевченка не тільки Плеханов, Горький, Луначарський, Жеромський, Франко, Леся Українка, Стефаник, Ісаакян, Янка Купала, Якуб Колас, а й такі, здавалось би, далекі від нього творчі індивідуальності, як Іван Бунін.

Але справжнє чудо – не те, як бурхливо, сказати б, поширювалися Кобзареві пісні серед селянства, в масі своїй тоді ще неписьменного, серед робітництва, в революційних колах підпільної Росії. Поширювалися і речі, дозволені царською цензурою, і речі заборонені, що ходили в списках, поширювалися, щоб стати не тільки предметом схвильованого читання, а й бойовою зброєю.

Полум'яний володар дум народних

Як висловився Володимир Самійленко¹¹¹, «поет живе в серцях свого народу».

Але «свого народу» – цим ще не все сказано. Шевченко належав до «володарів дум», кажучи по давньому, не одного

¹¹¹ Володимир Іванович Самійленко (літературний псевдонім – В. Синенький; 1864 – 1925) – український поет демократичного напрямку. Його твори, присвячені Шевченкові і написані до роковин смерті, – «На роковини смерті Шевченка» (1888), «26 лютого» (1890), цикл «Вінок Тарасові Шевченку в день 26 лютого» (1906) – сповнені роздумів про тяжку долю поета. У своїх творах Самійленко пропагував творчість Шевченка, але не завжди виявляв розуміння її класової суті.

покоління всіх народів, що жили в царській Росії. Шевченкова муза стала давно рідною в слов'янських країнах – у Польщі, Болгарії, Чехословаччині, Югославії. І якщо в інших зарубіжних землях слово Шевченкове довгі роки було відоме тільки небагатьом, то соті роковини з дня смерті, відзначені на Україні, по всьому Радянському Союзу і в усіх країнах світу, слід вважати межею, від якої починається триумфальний похід Кобзарєвої слави по всій земній кулі.

Нині ми святкуємо 150-ту річницю з дня Тарасового народження. Літературу, присвячену життю й творчості Шевченка, по справедливості можна назвати величезною. І все-таки, коли стаєш перед завданням у стислій доповіді окреслити цю велетенську постать хоч би в найістотніших її рисах, то відчуваєш себе хлопчиком на березі неосяжного вічношумного моря, яке не можна охопити оком і до дна збагнути думкою. Отже, заздальгідь перепрошую слухачів за неповноту, а може й односторонність цього мого слова.

Завдяки щасливому випадкові я недавно прочитав у рукопису статтю одного відомого польського літературознавця про Шевченка. Цей польський наш товариш без усякого вагання каже, що ні один народ у світі не має такої книги, як «Кобзар». Продовжуючи цю справедливу думку, я додам, що нема в світі поета, який стільки важив би в житті свого народу, як Шевченко. Я говорю тут не про творчу геніальність, не про художню силу, я не хочу в цьому розумінні якось протиставляти Шевченка Байронові, Пушкіну, Гете,

Міцкевичу, усьому сонмові великих. Я маю на увазі, що вся історія українського народу після появи Шевченка освітілась і обарвилась Шевченковими барвами, пішла Шевченковським шляхом. До відомих Шевченкових слів, що вся історія його життя є частиною життя українського народу, треба додати, що всю історію України, починаючи з другої половини ХІХ ст., не можна мислити без Шевченка. Шевченко – поет, художник, філософ, громадянин – на довгі роки став у центрі всього художнього життя нашого народу... Я не бачу жодної ділянки нашої культури, жодної сторінки в нашій літературі, де так чи інакше не лежала б печать Шевченкового духу.

Багатогранність і новизна творчості Шевченка

Ми всі погодились на тому, що Шевченко – поет дійсно великий і дійсно народний. Правда, слово «народний» ми тлумачимо тепер значно ширше, ніж ті шанувальники Шевченка, які бачили в ньому тільки письменного співця «із народу», тільки носія і продовжувача фольклорних традицій. Але раз у раз обертаючись у колі все тих самих загальників, ми ще не зовсім, здається мені, охопили всю велич життєвого і творчого подвигу Шевченка. Шевченко приніс в українську літературу нове слово. Мало про кого із світових титанів можна сказати це з такою певністю, з такою повно-

тою. Перший великий Шевченків твір – «Гайдамаки» – не має рівноцінних попередників. І то не тільки в нашій літературі. Я аж ніяк не хочу запевняти, ніби Шевченкова творчість виникла без будь-якого зв'язку з попередньою літературою і з сусідніми літературами, виросла на голому місці. Так не буває, не може бути. Були перед Шевченком і Сковорода, і Котляревський, і Квітка-Основ'яненко, і Гулак-Артемовський, і Боровиковський, буяла, нарешті, й розквітала і при Шевченкові могутня народна творчість. Не тільки Пушкін та Лермонтов, але й Державін, і Жуковський, і Рилєєв позначили благодотворним повівом Шевченків шлях. Пильний інтерес Кобзаря до Міцкевича, до волелюбної польської літератури відомий усім. Але вертаюсь до «Гайдамаків» – досить порівняти поему Северина Гоцинського «Канівський замок» з «Гайдамаками» (а ці твори зіставляли наші історики літератури не раз), щоб побачити, що «Гайдамаки» – якісно нове і ні на що доти не схоже явище. Ні в творчості згаданих вище українських письменників, ні деінде в якій-будь літературі не можна знайти близької паралелі до того своєрідного, єдиного і неповторного, що становить суть і особливість поеми «Гайдамаки».

Справа не тільки в тому, що Шевченко вже з перших кроків своєї творчої діяльності піднявся на ідейні височини, які неприступні були ані творцеві «Енеїди» та «Наталки Полтавки», ані авторові «Марусі», ні тим паче меншим попередникам Шевченка. Своєю композицією, своєю манерою вислову,

своїм мовним характером і діапазоном, нарешті небувалим у світі поєднанням в одному творі двох віршових систем – народнопісенної чи умовно-силабічної і силабо-тонічної (що ми бачили ще і в першому відомому нам творі Шевченка, баладі «Причинна»), своїм безоглядно-сміливим сполученням прямого аж до жорсткості реалізму з вогненною романтикою «Гайдамаки» височать у літературі, як стрімкий і самотній острів.

У чому таємниця генія?

У вступі до поеми Шевченко накреслює свій майбутній шлях як поета українського і поета мужицького, іншими словами – національного і демократичного – і, обстоюючи вірність цього шляху, гостро полемізує з тими, хто пропонував йому «теплий кожух» – не на нього шитий. Цей славетний вступ – декларація обов'язків поета і громадянина, якій Шевченко зостався вірним протягом усього свого життя. Звідки це у нього? Звідки ця свідомість обраного в літературі шляху молодого учня Карла Брюллова, кріпака, що вчився письма у п'яних дяків, був панським козачком, працював у малярській майстерні Ширяєва, обертався потім серед передової, але все-таки далекої від думки піднесення українського слова на світову височінь петербурзької інтелігенції, стрічався з українцями, ліберально, а то й радикально, патріотично настроєними, від яких, однак, навряд чи

щось міг у цьому напрямі взяти? Звідки – таємниця генія?

Звичайно, був Радищев, був Рилеєв, були декабристи, був Грибоедов, було животворне сонце Пушкіна. Звичайно, спілкування з передовими людьми Росії благотворно вплинуло на світогляд молодого поета, як благотворно вплинуло воно свого часу й на Адама Міцкевича. Але все-таки доводиться визнати, що свою дорогу, як дорогу національного й народного поета, обрав собі й визначив собі Шевченко сам. І разом з тим він, спираючись на традиції української, російської, польської, світової літератури, вільно плаваючи в безмежному морі народної творчості, вже замолоду виробив свій самобутній стиль, свою манеру, своє віршування, свій неповторний голос.

Початок літературної праці

Шевченко почав свою літературну діяльність баладами, романсами, піснями народного характеру, реалістичними поемами, як «Катерина», поемами-фантазіями, як «Гамалія» та «Іван Підкова»; про «Гайдамаків» вже була річ. Загалом кажучи, багато речей Шевченка ми тільки штучно, умовно підводимо під поняття того чи іншого жанру. Своєрідність написаного він сам усвідомлював, даючи несподівані підзаголовки: «Сон» – комедія, «Великий льох» – містерія... «Сон», «Кавказ», «Посланіє» («І мертвим, і живим...») показали на весь зріст Шевченка як поета-револю-

ціонера, поета-трибуна і поета-мислителя. Ми часто називаємо ці речі сатирами або, вживаючи вишуканішого терміну, інвективами. Але як же переплетений у цих творах сатиричний елемент з елементом високопатетичним! Один тільки приклад із «Кавказу»:

Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!
І вам, слава, сині гори,
Кригою окуті,
І вам лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Зовсім у різних, у протилежних тональностях лунає слава в чотирьох перших рядках цього уривка і далі: з гострого сарказму вона без усякого переходу обертається в палку і щиру хвалу. На цих змінах тональності побудовані і «Сон» і «Послання», де так дивовижно сусідять одно з одним і ліричний плач, і гротеск, і вбивча сатира, і урочиста ода... Сказати, що нічого подібного не було в українській літературі до Шевченка, – мало. Не так багато було таких явищ і в світовій

літературі.

Лірична сутність Шевченкової поезії

Шевченко – лірик передовсім. Ліричним тоном закрашені всі його твори, він раз у раз звертається в своїй розмові до своїх героїв – і до безщасної Катерини, і до мальовничого Гамалії, і до гайдамак, що нібито обступили поета в петербурзькій кімнаті. Він чудовими ліричними словами починає свого «Сліпого», свою «Княжну». Але цікаво, що ліричні поезії в точному розумінні слова, поезії-сповіді повним цвітом розцвіли у нього не змолоду, як це звичайно буває, а в цілком дозрілому вже віці.

1844 р., тобто через сім літ після «Причинної», вилилося з поетового серця таке інтимне признание:

Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш, що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, навіки засни,
Невкрите, розбите – а люд навісний
Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі.

Велику поетичну сміливість, сміливість генія треба було мати, щоб так звертатись до свого серця: «Чи пити, чи

їсти, чи спатоньки хочеш?», «Закрий, серце, очі». Такою сміливістю й граничною щирістю позначено і вірш «Заворожи мені, волхве», де поет звертається до свого друга Щепкіна:

Стань же братом, хоч одури,
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити?!

Знов-таки – як ніби прозаїчно, розмовно звучить оте «тім'я розбити» – і яку ж силу почуття воно ховає в собі!

У тому самому ряду стоїть і вірш «Гоголю» з отією глибокою кінцівкою, зі стислою характеристикою своєї і Гоголевої творчості:

А ми будем
Сміятися та плакати.

У «Заповіті» (1845) чудесно поєднана ніжна мрія поета з високим революційним піднесенням.

Але справжнє буяння Шевченкової лірики припадає на роки ув'язнення, солдатчини, повернення з неї і на останній, петербурзький період. Поет, що ніби досі приховував найпо-таємніше, найглибше, найболючіше, найлюбіше, кинувши в «Заповіті» могутній клич до поколінь – «Поховайте та вставайте», проголосивши нечуваної сили безсмертну любов до рідного краю й рідного народу в вірші «Мені однаково»,

впливши у філософський роздум про смерть – «Косаря» – гідний нагад, що безжалісний косар «не мине й царя», Шевченко час від часу пише чисто ліричні, глибоко суб'єктивні, автобіографічні признання, яких досі уникала його муза. Як відомо, у Шевченка майже немає так званої любовної лірики у вузькому значенні слова; така лірика з'являється аж 1847 р. в Орській фортеці: «Сонце заходить, гори чорніють...» Ця поезія перегукується з пушкінським «Редеет облаков летучая гряда», та коли для Пушкіна зоря, «звезда» – це тільки один з багатьох його образів, то зоря у Шевченка – і зірка, і світанок – центральний мотив, уособлення всього найдорожчого поетові – жіночої краси й чистоти, дитячої усмішки, рідної країни, мрії про людське, вселюдське щастя, поезії і правди. Простота, з якою сповідається Шевченко перед читачем і перед самим собою, щирість його признань воїстину не мають собі рівних:

Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий,
І заспіває... як уміє.
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зоря, молодість його,
Витає весело над ним.
Що ж се зробилося з старим,
Чого зрадів оце? Того,

Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробити.
А що ж як зробити? Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любити!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак, буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

Ось яке мав «добром нагріте серце» Тарас Григорович,
сам же сказавши колись, що таке серце «вік не прохолоне».
І воно не прохололо, воно не знало тільки власного болю –
без болю за людину, за людей:

І золотої, й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моеї долі молоді:
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу,
А ще, до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя...

Від свого болю, своєї печалі, свого смутку падала у Шевченка проекція на людські страждання і муки, він переживав їх як свої. А яку треба було мати силу уяви, щоб із пустельного Кос-Аралу, що ним позначено цей вірш, так виразно перенестися думкою в рідне село на Україні, в свою молодість!

Контрастними барвами малює те село Шевченко у всім відомому початку «Княжни». Гнівними залізними прокляттями затаврував він тих, хто пише солодкі елегії про те ж таки село, ситих паничів, що бачили р а й там, де Тарас за дитячих літ своїх бачив пекло...

А раю, раю на землі прагнув усе життя поет, закоханий у світлу красу людини, в світлу красу Катерини, Наймички, Марії.

У нашім раю на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

Якби я був скульптором, то викарбував би саме ці слова на пам'ятнику Шевченкові. Мрією про рай на землі овіяний початок «Наймички», всі персонажі якої передовсім добрі люди. Мрія ця увінчує й поему «Сліпий»:

Бо не було того дива,

Може, споконвіку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!
От же сталось таке диво!
Год, другий минає,
Як побрались; а дивіться —
Вкупочці гуляють
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати,
Та вчить внука маленького
Чолом оддавати.

Але найдивніше, просто-таки неймовірно, як сполучаються з гнівними прокльонами «злим людям», тобто панам, гнобителям, осквернителям жіночої краси й дитячої радості, душогубам і хижакам, – як сполучаються в найтяжчі роки поетового життя – у казематі, в солдатчині – з найчорнішими фарбами фарби найясніші, як виникають «в темній ямі, як на те» сонячні, безхмарні картини, які я не побоююсь назвати ідиліями. Поруч з безмірно печальним «Заросли шляхи тернами на тую країну» – погоже, як літній ранок, «Зацвіла в долині червона калина», поруч з розпачливим «Огні горять, музика грає» – прегарне, як лагідний вечір, «І досі сниться під горою, між вербами та осокою біленька хаточка...» І так до кінця життя поетового: з глибоким зітханням – «Дівча любе, чорнобриве несло з льоху пиво» межує закоханий гімн природі «Ой діброво, темний гаю». За саркастичним «Гім-

ном черничим» безпосередньо виступає залитий сонячним промінням малюнок – «Над Дніпровою сагою», після трагічного «І день іде, і ніч іде» – повне радості й надії «Тече вода з-під явора»... А останній, незадовго до смерті написаний вірш «Чи не покинуть нам, небого» кінчається зверненням до музи:

Веселенько заспіваєм...

Це все я веду до того, що душевний діапазон Шевченка був надзвичайно, незмірно широкий – від найглибшого трагізму до висот блакитної радості. У тій частині своєї поезії, яку я умовно назвав колись «жіночою лірикою Шевченка», тобто в піснях від дівочого, від жіночого імені, паралелі до яких я знову-таки не можу знайти в світовій літературі, Шевченко перебрав усю гаму людських почуттів – від розпачливих «Ой люлі, люлі, моя дитино» або «Ой пішла я у яр за водою» – до грайливого «Утоптала стежечку», до визивного, відчайдушного «У перетику ходила...». Відчайдушного – це я не випадково сказав. Пустотлива дівчина, що по черзі кохалась то з мірошником, то з лимаренком, то з бондарем, на питання матері, кого ж вона матиме своїм зятем, жартома відповідає:

Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

Підозріла якась веселість, нарочита якась легкодухість, за якою криється майбутня, може, вже сьогоднішня, трагедія. Можливо, що з цих саме рум'яних безжурних уст незабаром вирветься:

Сину мій, сину, не клени тата,
Не пом'яни
Мене, прокляту, я твоя мати, —
Мене клени.

Великий співець гніву, Шевченко був і великим співцем любові. Шевченко був нестримний, титанічно грізний у своїх прокльонах, зверненнях до царів і царят, панів і панят, гнобителів усього живого і гасителів усього світлого. Він вергав на них нещадні громи й блискавки, ніби зібрані з усіх гроз на світі. Не тільки до України, а до великої світової правди звертався він у таких вогненних, багряних рядках:

Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату; опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи.
Спочивши, скорбная, скажи,
Прорци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє огнем

Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах,
Що крикне хмара невсипуша,
Що не спасе їх добрий цар,
Їх кроткий, п'яний господар.
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікати; не втечете
І не сховаєтеся; всюди
Вас найде правда-мста, а люди
Підстережуть вас на тоте ж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...

Так. Грізні, гнівні, жорстокі, нещадні слова. Але не розпачем вони народжені, а вірою в ту невідкладну «правду-мсту», що очистить від скверни і кривди землю, і тоді на ній

Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Даремно, отже, порівнював великий польський письменник Жеромський Шевченка з італійським поетом-песимістом Леопарді. У Шевченка міг вирватись хвилиний зойк зневіри, але вся істота його, вся його творчість, вся його боротьба звернені були до грядущого царства правди, все серце віддав він отим «малим рабам німим», на сторожі яких «поставив слово», отим Катеринам, Маринам, Маріям, наймичкам, дітям, що гралися «на великдень в соломі» і хвалилися немудрими своїми обновами, отим «невольникам і сиротам», для яких у нього билосся в грудях невичерпне джерело ніжності й теплоти, «роботящим умам, роботящим рукам», яким дано «думать, сіять, не ждять і посіяне жать...».

Скорбота Шевченкова нерозлучна була протягом усього його життя з надією й вірою в те, що «настане суд, заговорять і Дніпро, і гори» – і після того праведного суду «світ ясний, невечерній тихо засіяє». Віра в той невечерній світ, у те, що «Сонце йде і за собою день веде», не покидала поета ніде й ніколи. Із передмови-післямови до «Гайдамаків», із «Єретика», із «Заповіту», з «Неофітів», з усієї лірики останнього, петербурзького періоду ми знаємо, що проміння того невичерпного світу бачили віщі очі поета не тільки над Україною, а над усіма народами світу. Він провидів і провіщав:

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!

І це буде – великий поет знав – на всій землі.

Шевченко приніс в українську літературу нове слово. Він назначував шляхи, якими йшли потім – кожне по-своєму – Панас Мирний, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Павло Грабовський, Василь Стефаник. Він ки- нув проміння свого генія на всю радянську літературу. Він вивів українську літературу на верховини світової культури. Він усе життя присвятив народові і народам. І нині українсь- кий народ і всі народи світу вклоняються йому доземним уклоном»¹¹².

¹¹² Всенародна шана. С. 204 – 211.

ШЕВЧЕНКО Й СВІТОВА КУЛЬТУРА

З доповіді члена-кореспондента АН СРСР М. Ф. Бельчикова¹¹³

1

Великі епохи висувають і великих діячів. «Великі твори мистецтва збігаються з великими суспільними рухами», – писав Герцен В. В. Стасову 5 вересня 1862 р.

Про роль Шевченка в боротьбі селянства за волю

У велику епоху 40 – 60-х років XIX ст., коли вирішувалось найважливіше питання про долю селян-кріпаків, і коли натиск народно-визвольного руху примусив царизм піти на поступки й дати мільйонам селян хоча б ілюзорну волю, повною мірою розквітнув геній народного поета України, ре-

¹¹³ Доповідь виголошено 4 березня 1964 р. на науковій сесії відділу літератури і мови та відділу історії Академії наук СРСР. Повний текст доповіді опубліковано: Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка». 1964, Вып. 3. С. 204 – 212.

волюціонера й художника Тараса Григоровича Шевченка.

Він був другом не лише українського й російського народів, а й народів Кавказу і Казахстану, другом усіх трудящих та пригноблених націй. Благородні ідеї визволення всіх поневолених народів, що борються за свою свободу, глибокий гуманізм, безмежна любов до простих людей, гнівне викриття гнобителів народних мас, мрії про щасливий суспільний лад і віра в могутні сили народу – всі ці особливості поетичної спадщини Шевченка близькі й зрозумілі всім народам. Життєстверджуюча сила творінь Шевченка чарує передових людей в усьому світі.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.